

Eski Yakınoğu'da Göz Sembolizmi ve Düalizm: Mezopotamya, Mısır ve İsrail

Eye Symbolism and Dualism in the Ancient Near East: Mesopotamia, Egypt and Israel

Yeşim Dilek*

*Öğr. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Konya, Türkiye

ORCID: Y.D. 0000-0003-0863-5468

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Yeşim Dilek,
Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu,
Konya, Türkiye
E-posta/E-mail: yesimdilek@selcuk.edu.tr

Başvuru/Submitted: 22.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
17.01.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
31.01.2021

Kabul/Accepted: 10.02.2021

Atfı/Citation:

Dilek, Yeşim. "Eski Yakınoğu'da Göz Sembolizmi
ve Düalizm: Mezopotamya, Mısır ve İsrail." *Tarih
Dergisi - Turkish Journal of History*, 74 (2021): 1-30.
<https://doi.org/10.26650/iutd.756209>

ÖZ

Antik Yakınoğu'da 'göz' kavramı canlıların görmesini sağlayan bir organ olmanın ötesinde çok farklı anlamlar ifade etmektedir. İyi ve kötü, ilahi ve şeytani, koruyucu ve yıkıcı gibi düalist güçlere sahip olduğuna inanılan göz, antik çağ insanının yaşamını şekillendiren dini hayatında oldukça önemli sembolik rollere sahip olmuştur. Göze yüklenen çift yönlü bu özellikler onu, o dönem insanının inançlarını yansıtan yazılı metin, heykel, ikonografi, kutsal obje, koruyucu muska ve dua gibi dini anlam içeren tüm eserlerde bir şekilde yer almasına neden olmuştur. Bilim ve teknoloji bilgisinden büyük ölçüde uzak olan bu toplumlar, her karşılaştıkları olağanüstü duruma sembolik bir anlam yükleme eğiliminde olmuşlardır ve dolayısıyla yaşam biçimlerini inançları doğrultusunda yönetmiş ve yönlendirmişlerdir. Bu toplumların yarattıkları ve anlam yükledikleri gözün sembolik çağrışımlarına bazı günümüz toplumlarında dahi inanılmaktadır. Gözün belirli güçlere sahip olduğuna duyulan inancın kökeni, Antik Mezopotamya, Mısır ve komşu bölgelerden İsrail'e kadar uzanmaktadır.

Anahtar sözcükler: Düalizm, Göz Sembolizmi, Kem Göz, İlahi Göz, Antik Yakınoğu

ABSTRACT

The concept of the 'eye' denotes much more in the ancient Near East than an organ that enabling sight in living creatures. The origin of the belief that the eye possesses certain powers originates from ancient Mesopotamia, Egypt, and regions neighboring Israel. The eye discharged key symbolic roles and was attributed dualist qualities in the spiritual existence of the ancient people: eyes could be good or evil, divine and or devilish, protective or destructive. The duality of features attached to the eye caused it to appear in nearly all significant religious works reflecting the beliefs of the people of that period including written texts, sculptures, iconography, sacred objects, amulets, and prayers. These early societies generally lacked scientific and technological knowledge and tended to accord symbolic meaning to all extraordinary phenomena they encountered. Their lives and beliefs were thus steered by their beliefs. The symbolic connotations devised for the eye, which these societies created and attached to. It persist in some present-day societies.

Keywords: Dualism, Eye Symbolism, Evil Eye, Divine Eye, Ancient Near East

Extended Abstract

Dualism is both a religious and a philosophical doctrine that is measured by these two principles of the origin of the universe and the creative power of all beings. The phenomenon of dualism forms the building block of the beliefs and religious systems of some societies. Dualism describes polar distinctions such as good and evil, chaos and order, admiration and fear, or life and death, these binary particularities are critical elements for individuals who exist solely in accordance with their beliefs. The Mesopotamian and Levant societies are among the ancient Near East civilizations that most reflected dualism in their religious lives. The ancient Egyptian bidirectional view of was based on harmony and balance and was quite different from the other two civilizations mentioned above.

Ancient Egyptians learned from their lives and reasons for living to create balanced system that blended the good and the bad to achieve integrity that would lead them to the ultimate eternal goal. The conception of the numinous in these three civilizations can help to elucidate their divergent belief systems, lifestyles, and worldview issue. In turn, these differences can clarify their apprehensions of dualism and explain the dual features of the eye symbol. The significance of the notions of the evil eye and the divine protective eye in the Ancient Near East can thus be elucidated.

Scrutiny of sources expressing the phenomenon of dualism pertaining to the symbolism of the eye in the Ancient Near East societies clarifies that such a conception, which included the idea of the evil and the divine eye originated in these three early societies.

Certain norms mandated by the religious beliefs of ancient Mesopotamian societies, and the lifestyles of the people living in thesis region led to their perceptions of the universe to also be divided and demarcated with clear boundaries. These societies could not balance the good and the bad because of their beliefs and thus created a dualist reality constituted by their conception of the universe at its center. Assessing the symbolism of the eye enables the awareness that Mesopotamian society approached its symbolic value in a double-sided manner, focusing more on negative effects. Most experts, believe that the concept of the evil eye belief emerged from ancient Mesopotamia and spread to surrounding areas. Written documents and archaeological data reveal that the people of Sumer, who are believed to be the first inhabitants of the region, initiated, continued, and extended this belief.

According to Mesopotamian societies, the demons created by the sky god An represented the principal source of the evil eye because they caused all kinds of diabolic events. Thus, the evil eye was believed to cause diseases, famines, disasters, and other damage to human lives and livelihoods. Mesopotamians used magic, prayer, ritual, and most commonly, eye-shaped amulets to ward off or avoid the evil eye. The concept of the eye can also be associated with gods, even though this connection was uncommon in Ancient Mesopotamian societies where communities that accorded predominance to the negative aspect of the symbolic eye. The

notion of the all-seeing and justice-meting eye was predominantly associated with the sky god, An; the moon god Nanna / Sin, sky gods such as the sun god Utu/ Šamaš, and Enlil, one of the most important gods of the pantheon,; and Marduk , the chief god of the Babylonian period.

The Egyptians perceived the universe differently from Mesopotamian society, Egyptians and thus focused more on the positive side of life evaluating all dualist approaches through harmony. They also emphasized the protective aspect of the symbolic eye Nonetheless, the existence of the evil eye belief in this society can be particularly understood through myths and iconographies. Horus myths and the use of the *wedjat* eye in the form of amulets most clearly evidence the existence of this belief. Like the Mesopotamians, the Egyptians believed the evil eye to threaten health, family, unity, and especially children. Like the Mesopotamians, they used prayers, spells, and amulets to ward off this evil power. The difference between the Egyptian conception of the evil eye and the Mesopotamian concerned the latter's belief that the evil eyes of human beings could also cause damage to others.

The relationship of the eye with the divine world can be observed most clearly in ancient Near Eastern civilizations in Egypt, in the idea of the protective eye. First, the eye was associated with the sun and the moon which were the most prominent celestial bodies of the sky. It attained its protective quality through this association, which was disseminated through varied versions of myths. Egyptian literature encompasses numerous eye-related narratives such as the escape and return of the eye goddess of Ra, the creation of human beings from the tears of the creator god, and the wounding of Horus' eye by Seth. The emergence of these stories and their connections with worldly life revealed the protective role and importance of the eye in ancient Egyptian society.

Distinct differences like those observed in Mesopotamia attract attention when the approach of the Israeli citizens to the religious dimension of dualism, is noted in which the period after the society converted to monotheism. The religious beliefs of the people of Israel are founded on the acceptance of Yahweh as the only God, and all religious developments are collected in the Old Testament along with the teachings. The dualism between good and evil is evident in the Old Testament, in which a single phenomenon is referenced as good, and a two-dimensional evil embodies sin. Good emanates firmly and directly from God. Conversely, evil is vested in the devil, who was created by God for certain reasons. Evil may also be sourced from the wicked ideas inherent in human beings.

The sacred values of Judaism do not allow visual representations. Hence, all inferences of eye symbolism must be based on the foundational text, the Old Testament. This holy book contains many positive and negative references to the symbolic features of the eye. First, this belief is evidenced in the assertion that the evil eye originates from as the negative emotions of people, for instance, mischief and jealousy. Moreover, the positive symbolic features attributed to the eye are used metaphorically in the Old Testament. Among these references is the divine eye that first sees, knows and represents justice as the eye of God.

Giriş

Düalizm hem dini hem de felsefi bir doktrindir. Bu doktrin, evrenin kökeninin ve tüm var oluşların yaratıcı gücü olan bu iki prensiple ölçülür¹. İnanç açısından ele alındığında ise 'düalizm' olgusu, bazı toplumların dini sistemlerinin yapı taşıdır. Düalizimde iyi ve kötü, kaos ve düzen, hayranlık ve korku, yaşam ve ölüm gibi keskin ayrımlar vardır ve bu ayrımlar, sadece inançları doğrultusunda yaşayan bireyler için oldukça önemli faktörlerdir. Düalizmin dini yaşamdaki yansımalarının en çok hissedildiği antik dönem Yakınoğu uygarlıkları arasında Mezopotamya ve Levant toplumları yer almaktadır. Mısır'daki çift yönlü hayat görüşü diğer ikisinden oldukça farklı olarak bir harmoni ve denge içerisindedir. Mısır halkının yaşamdan anladıkları ve hayattaki amaçları, iyi ve kötüyü harmanlayarak denge sistemini oluşturup nihai iyi bir hedef ve bütünlüğe ulaşmaktır.

Antik Yakınoğu'daki 'göz' sembolünün içerdiği çift yönlü özellikleri detaylandırmak için öncelikle kem göz ve koruyucu ilahi göz kavramlarının ne anlamlara geldiğinin açıklanması ve sonrasında bu üç medeniyetin birbirinden farklı düalizm anlayışına, inanç sistemine, yaşam tarzına, dünya görüşüne ve 'numinous'² kavramının toplumlarındaki yansımalarına değinilmesi konuyu aydınlatmaya yardımcı olacaktır. Kem göz inancının yarattığı etkiye, kem gözden korunma yöntemlerine ve antik Yakınoğu'daki yayılım alanına bakıldığında çeşitli benzerlikler ve farklılıklar göze çarpmaktadır. Göz sembolizminin diğer bir boyutu olan ilahla bağlantılı olan koruyucu göz algısının bu üç toplumdaki yansımaları ise birbirlerinden oldukça farklıdır. Düalizm kapsamında bu konunun detaylı analizleri için Mezopotamya'dan başlamak üzere Mısır ve İsrail halklarının göz sembolizmine olan yaklaşımlarını ayrı ayrı ele almak gerekmektedir.

A. Eski Yakınoğu'ya Düalist Yaklaşım

1. Mezopotamya

Eski Mezopotamya'ya ait yazılı ve ikonografik veriler, Mezopotamya toplumlarının dini inançlarının korku ve hayranlık ile iyi ve kötü arasındaki net ayrıma dayandığını göstermektedir. Bu düalizm, o dönemde Mezopotamya'da yaşayan insanların hayatlarının her alanını etkileyerek, kaygı ve güvensizlik hisleri içerisinde var olmaya çalışmalarına sebep

1 Ugo Bianchi, "Dualism", ed. M. Eliade, *The Encyclopedia of Religion*, IV, Macmillan Publishing Company, New York 1987, s. 507.

2 "En açınmış haliyle Numinous duygu, sıradan 'ürperme' den çok farklı olsa da, en derin halinde bile türdeşliği ile çelişmez. Ürpertene ibadet, zamanla tanrılara ibadete dönüşse de bu tanrılar, ibadet edenin duygularına etki eden, o ürpertici "Görünmelere dair bir Numina'yı" içermeye devam eder. Yani, ululuk ve yücelik niteliğine dönüşen ya da bu suretle sembolize edilen bir 'esrarenğiz' ya da 'korkunç' niteliği hala vardır. Ne kadar yumuşatılmış olsa da, bu unsur, Tanrı'ya ibadetin en derin şeklinde bile yok olmuş değildir. Onun yok olması, çok temel bir öğenin devreden çıkması demek olurdu. O "ürperti", en ulvi şekliyle her seferinde ortaya çıkar ve ruhun her yerine nüfuz eder." Rudolf Otto, *Kutsal'a Dair*, Altıkkırbeş Yayınları, İstanbul 2014, s. 48.

olmuştur. Tanrıların, doğanın yegâne numinous güçleri olarak algılandığı en eski dönemlerden başlayarak onların evrenin hükümdarları olarak görüldüğü ve kişisel tanrı fikrinin ortaya çıktığı döneme kadar geçen tüm süreçlerde korku ve hayranlık, iyi ve kötü arasındaki bu çift yönlü evren algısı toplumun yaşam biçimine hâkim olmuştur. Onlara göre, doğadaki tüm güçler ya olumlu ya da olumsuzdu. İnsanın yararına olan tüm doğaüstü müdahaleler, iyi ve yapıcı olarak algılanarak geliştirilmiş ve onlara tapınılmıştır. Aynı zamanda Mezopotamya toplumları net bir şekilde kötü güçlerin varlığına da inanarak bu negatif etkilerin kaçınılması, korkulması ve yok edilmesi gereken güçler olduğunu düşünmüşlerdir³.

Günümüz insanının bilimsel verilerle değerlendirebildiği tabiata dair her oluşumu Mezopotamyalılar ayrı bir doğaüstü güce yüklemek eğiliminde olmuşlardır. Kendilerine özgü nedensellik ilkelerine başvurarak hayatlarını yönlendiren, yaşamlarını belirleyen ve kültürlerini oluşturan natüristtik bir evren algısı geliştirmişlerdir. Bu algı, aslında ilkel dinlerde ve antik çağda yaygın ve egemen olan bir yaklaşımdır⁴. Doğa olaylarını bilimsel temellere oturtma yetisi bulunmayan Mezopotamyalılar doğa olaylarını anlaşılabilir, korkulan, gizemli, kontrol dışı, büyü ve güçlü görmüşlerdir. Bu doğrultuda kendilerince bir inanç sistemi yaratmışlar ve tüm doğa olaylarını doğaüstü güçlerle tanımlamışlardır.

Durkheim, bu durumu ‘tabiatçılık’ olarak adlandırmış ve doğaya karşı duyulan hayranlık ve korku hislerinin yarattığı inanma dürtüsünü açıklamıştır. Bu dürtünün özünde insanın doğanın aşkınlığına ve görkemine karşı duyduğu hayranlığın yanı sıra hissetmekten kendisini alamadığı belli bir etkinin varlığı söz konusudur. İnsan, öncelikle tabiatın kendisinden daha yüce olduğunu ve kendisini aştığını düşünmüştür ve böylece tabiat büyüklüğü ile insanı şaşırtmıştır⁵. Bu değerlendirme temel alınır, Mezopotamya toplumlarının inanç sistemi, düalizm anlayışı ve dünya algısı açıklanabilir.

Bottéro ve Kramer, Mezopotamya dini inancını yorumlarken, “kutsal” ve “ulvi” kavramlarına değinerek, bunların insan zihninde iki duyguya yol açtığını belirtmişlerdir: “*İnsan ya ondan korkar ve onunla karşı karşıya geldiğinde endişelenir ve hoşlanmaz; ya da onu çeker, ona hayran olur ve kendisine yaklaştırmaya ihtiyaç duyar. Bütün dinlerin psikolojik kökenindeki inanç ve din duygusu, bu iki histen kaynaklanmaktadır.*”⁶ Bu açıdan temel unsuru *kutsaldan* doğarak ortaya çıkan inanç, insanın yaşadığı iki farklı hissin birbirine geçmiş halinden doğan deneyimi yansıtan güçtür.

3 Thorkild Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri*, Paris Yayınları, çev. Sibel Erduman, İstanbul 2017, s. 25.

4 Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak, Ayışığı* Kitapları, İstanbul 2013, s. 2.

5 Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, Ataç Yayınları, İstanbul 2005, s. 111.

6 Jean Bottéro - Samuel Noah Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, çev. Alp Tümertekin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 56.

Mezopotamya toplumları çoktanrılı bir inanışa sahiptirler. Tanrıları sonsuz, hayranlık uyandırıcı güçlere sahip doğaüstü varlıklar olarak görmüşlerdir. Bu insanlar, evrende mevcut olan tüm iyi durumları ve kötülüğün temsili olan demonları, doğal ya da doğaüstü tüm olayları kısaca her şeyi tanrıların yarattığına inanmışlardır. Böylece, Mezopotamya'da doğa olaylarına karşı aşkınlıktan dolayı hissedilen korku, güç, gizem, hayranlık vb. hisleri barındıran bir din yapısı ortaya çıkmıştır. Mezopotamya'da evrenin işleyişinde karşılaşılan her kavranamayan olayın bir yöneticisi olmuştur ve bu açıklanamaz durumlar otomatik olarak sayısız gücün hâkim olduğu bir sistemi de beraberinde getirmiştir.

Mezopotamya tanrılarının çoğu, çok yüksek bir mevkide ve insanoğlu ile mesafesi ulaşılmaz düzeyde olan, saygı duyulan, kutsal ve hayranlık uyandıran ama aynı zamanda çekinilip korkulan doğaüstü varlıklar olmuşlardır. Bölge halkı kendi nedensellik ilkeleri doğrultusunda tanrıları ve tecelli ettikleri gücü evrenin her yerinde görme eğilimi yaratmışlar ve böylece birçok ilahın varlığına inanmışlardır. Mezopotamyalılar, insanoğlunun, tanrılara hizmet etmek ve onları memnun etmek için yaratıldığı, kaosa sürüklenmeyen bir yaşam için onları sınırlendirmemeleri gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu ikilemeden Mezopotamya'nın esas olarak düalizmin olumsuz yönü ile yaşadığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı tüm kurallara uyararak, sonsuz sadakat ve kabullenişe bağlı eylemler de inançlarının temelini oluşturmuştur. Bu bağlamda, Mezopotamya toplumlarının göz simgesine yükledikleri anlam keskin çizgilerle iyi ya da kötü olmak üzere çift yönlüdür. Daha çok evrenin kötü yönüne odaklanan bu halk, kem göz kavramını hem yazılı metinlerinde hem de görsel sanatlarında vurgulamışlar ve sempati büyü kapsamında kem göze karşı koruyucu göz simgeleri geliştirmişlerdir⁷.

2. Mısır

Eski Mısır halkının dünya görüşü, evreni algılayış şekli, yaşam amacı, inanç sistemleri, numinous güçlerine bakış açısı ve elbette düalizmin çift yönlü gerçekliği Mezopotamya toplumlarınınkinden oldukça farklıdır.

Mısır toplumunun evrene ve var oluşa bakış açısı Mezopotamya toplumlarınınkinden farklı olmasına rağmen, elbette tüm inanç sistemlerinde olduğu gibi bu dinin de kaynağında korku ve hayranlık yatmaktadır. Ancak buradaki çift yönlülüğü Mezopotamya'dakinden daha farklı bakış açıları ile değerlendirmek gerekmektedir. Örneğin; Mısır halkının yaşam biçimini ve dünya görüşünü aslında ironik bir şekilde ölümden sonraki ulaşmak istedikleri sonsuz ve gerçek yaşam belirlemiştir⁸. Mezopotamya'da ise ölüm algısı tamamen farklıdır;

7 Detaylı bilgi için bkz. Yeşim Dilek, *Eski Mezopotamya Dini Ritüeller ve Kullanılan Objeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s. 182-184.

8 Detaylı bilgi için bkz. Wallis Budge, *Antik Mısır'da Ölüm Sonrası Yaşam ve Tanrılar*, çev. Şebnem Duran, Lilith Yayıncılık, İzmir 2018; Erik Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006; Geraldine Pinch, *Mısır Mitolojisi*, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul 2019.

ölüm sonrasında dünyada istenilen her görev yerine getirilse dahi gidilecek diğer âlemin yeryüzünün altında ve genellikle sıkıntı, keder, yokluk ve kasvetten oluşan yeryüzünün kötü bir yansıması olduğuna inanılmıştır⁹.

Mısır medeniyetinin en erken dönemlerinden itibaren var olan yeniden doğuş kavramı pek çok unsurda birlik fikrinin ortaya çıkmasına sebep olmuş olabilir. Güneş tanrısı Ra/Horus'un¹⁰ batı ufkunda her gün yok olması, ölmesi olarak algılanmaktaydı, ancak ertesi gün tekrar ortaya çıkması da yeniden doğuşuydu. Bu durum Mısırlıların ölümden sonra mutlak yaşam olduğuna inandıkları düşüncesine bir kanıt teşkil etmektedir. Osiris ve Ra/Horus, aynı ilahi düzenin iki farklı yönünü yansıtırlandı; Osiris ölümlerin tanrısı ve Ra/Horus yaşayanların baş tanrısıydı. Bu açıdan ikisinin uyumu 'birleşik ruh' olarak adlandırılmaktadır¹¹. Bu bütünleşmiş ruh algısı, Mısırlıların dünyayı değişmeyen kararlılıkta dengelenmiş düalist bakış açısıyla algılamaya eğilimini ifade etmektedir¹².

Eski Mısır'da iyi ve kötü arasındaki denge de aynı yaşam ve ölüm arasındaki uyuma benzer bir özellik göstermektedir. Bu toplumda iyi ve kötü arasındaki savaşı ve aynı zamanda uyumu yansıtan en belirgin kanıt Horus ve Seth arasında geçen ve pek çok farklı mitolojik öyküyü içeren anlatılardır. Bu iki tanrı ya kardeş ya da amca yeğen olarak betimlenmişlerdir. Aralarındaki bu uzlaşmazlığın kaynağının eski bir iç savaşa, fırtınaya ya da astronomik olaya dayandığını iddia eden pek çok farklı varsayım yer almaktadır. Birinin gökyüzü şahini diğerinin ise fırtına tanrısı olmasından dolayı onların uzlaşmasının, karşıt unsurların bir araya getirilerek ilahi düzeni oluşturdukları anlamına geldiği düşünülmektedir¹³. Özellikle Yeni Krallık döneminde Seth, fırtına tanrısı olarak güneş tanrısını ezeli düşmanından koruyan tanrı olarak ortaya çıkmıştır. Mısırlılar, Seth'in bünyesinde iyi ve kötü olmak üzere iki farklı karakter barındırdığına inanmışlardır. Watterson'ın, Mısır halkının Seth'in kötülük yapma potansiyelinden korktukları kadar gücüne ve gaddarlığına büyük hayranlık duyduklarını belirtmiştir¹⁴. Eski Mısır'ın geç dönemlerinde, Seth hem canavar yılanla hem de *Işık* ve *Karanlık* arasındaki günlük savaşın başkahramanı ile ilişkilendirilmiştir¹⁵. Horus ve Seth arasında olan ya da her gece Ra'ya saldıran yılanla Seth arasında olan böyle bir savaştan galip çıkan olmadığı için hiçbir zaman nihai zafere ulaşamaz. Döneme göre ilahların ismi ya da savaşları değişmekle birlikte, Mısır inancında iyiliği temsil eden ilahi güçler ile kötülüğü temsil eden ilahi güçlerin denge oluşturdukları ve düalizmin bütünleyici unsurları oldukları açıktır.

9 Dilek, *a.g.e.*, s. 35.

10 Tüm kadim tanrılar gibi gökyüzü şahini Horus da yaratıcı güneş tanrısı ile ilişkilendirilmiştir. Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 216.

11 Henri Frankfort, *Kingship and the Gods*, The University of Chicago Press, Chicago 1978, s. 211.

12 Frankfort, *a.g.e.*, s. 19.

13 Pinch, *a.g.e.*, s. 217.

14 Barbara Watterson, *The Gods of Ancient Egypt*, Batsford Ltd, London 1984, s. 116.

15 Wallis Budge, *From Fetish to God in Ancient Egypt*, Oxford University Press, London 1934, s. 141.

Dini açıdan düalizm, Mısırlılar tarafından iki zıt unsurdan ziyade iki tamamlayıcı unsur olarak birliğin gelişimi şeklinde algılanmıştır¹⁶. Örneğin güneş ve ay, sağ ve sol göz, Yukarı ve Aşağı Mısır, tanrı ve kral, yaşam ve ölüm, ılık ve karanlık, Horus ve Seth, Ma'at (düzen) ve İsfet (kaos) gibi zıt görünen kavramlar aslında Mısır'da bir bütünlük, denge ve birlik oluşturmuşlardır. Dahası bu toplum, evreni temelde statik olarak algılamış, oradaki değişimin, döngüsel bir değişim olduğuna inanmışlardır. Bu bağlamda bu topluma göre gece ve gündüzün oluşumu, sel ve kuraklık, mevsimlerin değişmesi ve yeniden aynı mevsimin döngüsel olarak gelmesi gibi yaradılış düzenini kuran değişken ve bütünlüyci sistemler aslında 'evrenin ritimidir'¹⁷. Böyle bir inanç sisteminde ve evren algısında 'kötü' kavramı denge içerisinde mevcudiyetini gösterir ve sınırlandırılır. Bu açıdan evren, daimi denge içinde zıt güçleri barındıran ve kötülüğün Maat olarak adlandırılan düzenin içerisinde yaratıcı tarafından belirlenmiş bir yerinin olduğuna inanılan döngüsel bir sistem olarak algılanmıştır¹⁸. Bu açıdan Mısır toplumu için düalizm birliği, dengeyi ve iki zıt gücün uyumunu temsil eder. Yukarıda da bahsedildiği gibi Mezopotamya'da ise düalizm tanrıların doğasına, onlara tapınıma ve onlardan korkulma nedenlerine bağlı net ayrımları içerir. Mezopotamya toplumlarının inandıkları tanrılar, insanlara hem yardımcı olurlar ve iyidirler aynı zamanda da kışkanç, kaprisli ve çoğu zaman da yıkıcıdır.

Mısır'daki düalizm algısı bağlamında göz kavramı incelendiğinde, bu sembolün Mezopotamya'dan farklı bir biçimde olsa da toplumun her alanına nüfuz etmiş olduğu görülmektedir. Mısırlılar, hayat tarzları ve dünya görüşleri açısından düalizmin daha çok olumlu yönüne odaklanmışlardır. Bundan dolayı da 'gözün' çoğunlukla koruyucu ve ilahi olan iyi tarafını ele almışlardır. Mısır'a ait yazılı metinlerde ve ikonografilerde ilahi göz simgesi olarak şahin tanrı Horus'un iyileşen gözünü temsil eden 'wedjat (wd3-t)/udjat'¹⁹ ya da Ra'nın kızı Göz Tanrıçasının simgeleri kullanılmıştır.

3. Levant/Kenan

Tek tanrılı bir dinin düalizm doktrinini açıklamak ve algılamak çok tanrılı dinlerinki ile kıyaslandığında günümüzün kutsal değerlerinin derinliği açısından çok daha zordur. Levant toplumunda göz sembolizmindeki çift yönlülüğü değerlendirmek için temel alınan kaynak, bu halkın tek tanrılı inancının kutsal kitabı olan Eski Ahit'tir.

16 Manfred Lurker, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt*, Thames and Hudson, London 1980, s. 109.

17 Henri Frankfort, *Ancient Egyptian Religion*, Columbia University Press, New York 1948, s. 50.

18 Frankfort, *Ancient Egyptian Religion*, s. 54.

19 Rivka Ulmer, "The Divine Eye in Ancient Egypt and in the Midrashic Interpretation of Formative Judaism", *Journal of Religion & Society*, vol. 5, 2003, s. 3; J. H. Elliott, *Beware the Evil Eye the Evil Eye in the Bible and the Ancient World, Vol 1: Introduction, Mesopotamia and Egypt*, Wipf and Stock Publishers, Oregon 2015, s. 124; Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 200.

Eski Ahit'te iyi ve kötü arasındaki düalizmden bahsederken iyilik açısından tek, kötülük açısından ise iki boyutlu bir kötülüğe değinmek gerekir. Bunlar, tek bir Tanrı'nın iyiliği, yüceliği ve sunduğu yaşam ile kendi yaratmış olduğu kötülük yani 'şeytan'a ve insanoğlunun yaratılışında var olan içsel kötülüğe dayanmaktadır²⁰. Aslında bu iki olgu neden-sonuç ilişkisi içerisinde birbirleri ile bağlantılıdır. Eski Ahit'te kötülüğün temsili olan şeytan hakkındaki bilgi sınırlı olmasına rağmen, onun Tanrı'nın kontrolü altında olan ve onun isteğini yerine getiren bir araç konumunda olduğu açıktır. Genel anlamda bakıldığında Eski Ahit'te şeytan, yani kötülük Tanrı'nın insanları sınamak için yarattığı suçlayıcı, iftiracı ve düşman bir aracı varlıktır²¹.

İsrailoğullarının kendi toplumlarını yaratmaya başlama tarihi, İbrahim'e dayanırken dinselleşme süreçleri Yahve ile yapılan ahit temeline dayanmaktadır. İbrahim'in Kenan diyarına göç edip vaat edilmiş topraklara yerleşmesiyle de, İbrahim'in tanrısı Yahve'ye/ Yehova'ya olan inanca geçilmiştir. Yahveizmin tarihsel doğası tek ilahtan oluşmaktadır ve çok tanrıcılığı reddetmektedir²². Eski Ahit'te bu inancı destekleyen çok fazla referans yer almaktadır²³. Ancak son zamanlarda yapılan çalışmalar, erken dönem İsrail halkının Kenan baş tanrısı Baal'a da taptıklarını, yaşam biçiminin bu tanrıdan oldukça etkilendiğini ve tek tanrı inancına geçiş sürecinin oldukça uzun bir süre aldığını ortaya çıkarmıştır²⁴.

Levant toplumu Yahve'yi, panteonun bir üyesi ya da lideri olarak değil, gökyüzünde ikamet eden ve belirli aralıklarla yeryüzüne inen tek başına var olan bir güç olarak düşünmüşlerdir²⁵. Yahveizmin/Yahudiliğin en önemli ve göze çarpan özelliği, Yahve'nin/RAB'bin²⁶ olumlu ve olumsuz özelliklerinin bir birleşimi olmasıdır. O, İsrail'in lideri ve koruyucusudur, İsrail'in düşmanlarının tanrılarından üstün ve halkının yaşamlarında aktif olarak yer almıştır. Öte yandan, tutkulu bir yapısı vardır ve kışkırtıldığında şiddete yatkın şeytani bir karaktere de

20 'Şeytan' kavramının detaylı anlatımı ve Eski Ahit'teki referansları için bkz. Harun Işık, "Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an'a Göre Şeytan", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* [BOZİFDER], sayı 13 (2018), s. 35-74.

21 Işık, a.g.m., s. 35.

22 Haldun K. Akalın, "Yahve ve Kenan Tanrıları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV/1 (2012), s. 100.

23 Çıkış 20: 2, Tesniye 5: 6, Hoşea 11: 1-2, 7, Yeşaya 45:5, Tesniye 32:39 vb.

24 Liezl Durie, *Dualism in Jewish Apocalyptic and Persian Religion*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Stellenbosch University, 2012, s. 13.

25 George Fohrer, *History of Israelite Religion*, S.P.C.K, London 1973, s. 77.

26 Yahudilik, semitik ve ilahi kökenli olarak kabul edilen dinlerin en eski olanıdır. Bu dinlerin ortak noktası tek tanrı inancını kapsamalarıdır. Bu tanrıya hitap ederken kullanılan isimlerin her biri farklı bir kelime ile ifade edilmiştir. Bu isimler, Yahudiler için YHVH, Hristiyanlar için Baba-Tanrı ve Müslümanlar için ise Allah'tır. Bunlardan Hristiyanların Yehova olarak seslendirdikleri ancak Yahudiler'in seslendirmeksizin YHVH/YHWH şeklinde muhafaza ettikleri isim ise pek çok tartışmaya sebep olmuştur. Yahudiler bu ismi yüzyıllardır telaffuz etmemektedirler. Fuat Aydın, "Bir Sessizliğin ya da Yhvh'nin Tarihi (YHVH'nin Telaffuz Edilmeme Olgusu Üzerine Bir Araştırma)", *Usul*, sayı 2 (2004), s. 104. Bu inanca göre Tanrı'nın özel ismini dillendirmek yasaktı ve bu nedenle Tanrı'nın isminin geçtiği bir cümle okunurken bu isim yerine "RAB" ya da "Tanrı" ifadeleri kullanılmıştır.

sahiptir²⁷. Eski Ahit, Yahve'yi hem ışığı hem de karanlığın kaynağı olarak tasvir eder²⁸. Yukarıda bahsedilen diğer iki antik dindeki kötü varlıklara atfedilen her türlü gizemli ya da korkunç bir olay RAB'BIN kendisine atfedilir. Dolayısıyla, İsrail toplumunun gözünde 'kötülük' kavramının tutarlı bir resmini oluşturmak zordur ve bağımsız bir kötülük temsilcisi bilinmemektedir²⁹. Yahve'nin doğrudan bizzat kendisinin ya da melekler aracılığıyla yeryüzünde olan kötülüklerden sorumlu olduğu ve kötülüklere izin verdiği Eski Ahit'in bazı bölümlerinde ima edilmiştir³⁰.

Kötülüğün, tek ilah RAB'da dolaylı ya da doğrudan var olma düşüncesinde, hem her şeyi bilme yetisine, saf iyiliğe hem de kutsallığa tezat düşen noktalar vardır. Bu inançta iyi ve kötü Tanrı ile başlatılmıştır; ancak aynı zamanda insanoğlunun kendi özgür iradesi ile de üretilir ve yaşatılır. İyi ve kötü düalizmi bağlamında İsrail halkının inancında varlığına inandıkları kötülüğü tercih etmeme seçenekleri vardır. Bu durum Eski Ahit'te oldukça açık bir şekilde dile getirilmiştir: *"Senin önüne hayatla ölümü, bereketle laneti koyduğuma, gökleri ve yeri size karşı bugün şahit tutuyorum; bunun için hayatı seç"*.³¹ Bu bağlamda kötülük daha çok insanlığın ahlaki seçimleriyle ve kararlarıyla özdeşleştirilmiştir. Bireye bahsedilen özgür irade kötülüğün simgeleri haline gelen hırs, fesatlık, nefret, kıskançlık ve sinir gibi düşünsel ve duygusal özellikleri kalbinde toplayıp gözünden yansıtabilir ve böylece kötülük dünyada var olmuş ve yayılmış olur³².

İnsanın ahlaki ve etik değerleri ilahi taleple çakıştığında kişi gerçekliğin farkındalığına ulaşmaya zorlanır. Eski Ahit'te olan bu yeni farkındalık, İsrail dini ile Eski Mezopotamya ve Mısır inançlarında yer alan göz kavramındaki ve iyi/kötü düalizmindeki farklılıkları gösterir. Mezopotamya ve Mısır'da ilahi hayata dair pek çok ikonografi bulunmaktadır. Ancak İsrail dini ile ilgili neredeyse hiç görsel betimleme yoktur ve dini açıklamalar tamamen yazılı ve sözlü gelenekle devam etmiştir. Bu bağlamda, Mezopotamya ve Mısır'da yer alan göz sembolizmi hem yazılı hem de görsel olarak İsrail'dekinden çok daha geniş kapsamlıdır. İsrail dininde göz, daha çok metaforik olarak yazılı dilde kendini göstermiştir. Antik

27 Fohrer, a.g.e., s. 78.

28 *"Işığa şekil veren ve karanlığı yaratan; barışıklık eden ve bela yaratan; bütün bunları yapan RAB benim"*. İşıya 45:7.

29 Durie, a.g.e., s. 16.

30 *"Ve RABBİN Ruhu Sauldan ayrıldı, ve RAB tarafından kötü bir ruh onu üzüyordu. Ve Saulun kulları kendisine dediler: İşte şimdi, Tanrı tarafından kötü bir ruh seni üzüyor."* 1. Samuel 16: 14-15. *"Ve Mikaya dedi: Öyle ise RABBİN sözünü dinle: RABBİ tahtı üzerinde oturmakta, ve bütün gökler ordusunu onun yanında, sağında ve solunda durmakta gördüm. Ve RAB dedi: Ramot-gileada çıkıns da düşün diye Ahabı kim kandracak? Kimi şöyle kimi böyle dedi. Ve bir ruh çıkıp RABBİN önünde durdu, ve dedi: Ben onu kandırırım. Ve RAB ONA DEDI: Ne ile? Ve dedi: Ben çıkarım, ve bütün peygamberlerinin ağzında yalancı bir ruh olurum. Ve dedi: kandırırısın, hem de onunla başa çıkarsın; çık ve öyle yap. Ve şimdi, işte RAB senin bütün bu peygamberlerinin ağzına yalancı bir ruh koymuştur; ve RAB senin hakkında şer söylemiştir."* 1. Krallar 22: 19-23.

31 Tesniye 30:19.

32 Helen L. Seawright, *The Symbolism of the Eye in Mesopotamia and Israel*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Laurier University, Ontario 1988, s. 114.

Mezopotamya’da bu sembolün kötü yönü ön plana çıkarken Mısır ve İsrail’de gözün ilahi, koruyucu ve her şeyi gören anlamları dikkat çekmiştir.

Bir canlının yaşadığı hüznün, acı, öfke ve yoğun duygu anlarında gözden akan yaşlar, sağlıklı ve mutlu ya da hasta olma durumlarının gözden anlaşılması ve ölüm anında kapanması gibi refleksler, antikçağlardan bu yana insanları gözü sadece organ olarak düşünmekten çok daha farklı boyutlara taşımış ve doğaüstü anlamlar yükleme eğilimine itmiştir. Göz, dünyevi ya da doğaüstü bir varlığın tüm iyi ve kötü duygularını, düşüncelerini ve davranışlarını yansıttığı bir araç olmuştur. Yüzün en canlı ve çarpıcı bölgesi olarak göz, bir yaşam indeksi ve yaşam kuvvetinin varlığı gibi ruhun dışarıya açılan penceresidir.

B. Eski Yakındoğu’da Göz Sembolizmine Düalist Yaklaşım

1. Kem Göz İnancı

Kem göz inancının mantıksal çözümlemesinde, kötü düşüncenin ve saldırganlık hissinin yoğun dik bakış ya da kıskançlık içeren fesat bakış ile çevreye yansıtılması yer alır. Göz, negatif yoğun duyguları içeren bu enerjiyi, insanlara, tüm canlı varlıklara ve cansız nesnelere yönelterek yaralanmalara, hastalıklara, kayıplara, çürümelere, doğal afetlere ve bazı inanışlarda ölüme bile sebep olabilir³³.

Bu inancın yaygın coğrafi dağılımı ve binlerce yıldan beri devam eden uzun tarihi, bu kavramı basit ifadelerle tanımlamayı imkânsız kılmaktadır. Kem göz kavramının ilk ortaya çıkışı, yayılım alanı, toplumlarda yarattığı algı ve hayatı etkileme biçimi, pek çok araştırmacının ilgisini çeken bir konu olmuştur³⁴. Elliott, coğrafi olarak kem göz inancının kökeninin Mezopotamya medeniyetinin en eski toplumu olduğu düşünülen Sümerlere dayandığı ve bu bölgeden Mısır’a ve Akdeniz medeniyetlerine dağıldığını belirtmiştir³⁵.

Bazı araştırmacılar bu olgunun kaynağını ekonomik nedenlere dayandırmışlardır. Gershman, kem göz inancının yıkıcı kıskançlığın gerçek bir tehdit olduğu, yani servet eşitsizliğinin üst seviyelerde ve mülkiyet haklarını uygulayan resmi kurumların eksik olduğu dönemlerde başladığını ileri sürmüştür. Dahası Gershman, mekânsal ve kültürler arası yayılma, sosyo-ekonomik karmaşıklık ve büyük dünya dinlerine maruz kalma gibi değişkenler hesaba alındığında, kötü göz inancının, sosyo-ekonomik eşitsizlik yaşayan toplumlarda daha yüksek oranda olduğunu açıklamıştır³⁶.

33 John H. Elliott, *The Evil Eye with modifications in The Ancient Mediterranean Social World: A Sourcebook*, ed. Zeba Crook, Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids 2016, s. 2.

34 Son zamanlarda, ‘kem göz’ inancını en kapsamlı ve detaylı inceleyen bilim insanı John H. Elliott’tur. Bu içeriğin Eski Mezopotamya dininden başlayarak Hristiyanlığa dayanan serüvenini *Beware the Evil Eye the Evil Eye in the Bible and the Ancient World* başlığı altında dört ciltlik eserinde açıklamıştır.

35 John H. Elliott, *Beware the Evil: Eye the Evil Eye in the Bible and the Ancient World, Vol 1: Introduction, Mesopotamia and Egypt*, Wipf and Stock Publishers, Oregon 2015, s. 77.

36 Boris Gershman, “The economic origins of the evil eye belief”, *Journal of Economic Behaviour and Organization*, sayı 110 (2015), s. 137, <https://doi.org/10.1016/j.jebo.12.002>.

Bu tür ekonomik sebeplere dayalı bir yaklaşımın yanı sıra kem gözün, özellikle ortaya çıktığı düşünölen bölge ve dönemin inanç sisteminin getirdiğı koşullar ve sebep sonuç ilişkisinin noksanlığı ile yani genel anlamda sosyo-kültürel durum ve evren algısı ile de doğrudan bağlantılı olduğı düşünölmektedir. Kültürel olarak Eski Mezopotamya ve Eski Mısır toplumları evrenin, yüce tanrılar ve ilahi varlıklar, şeytanlar, ruhlar, iyi ve kötü niyetli doğaüstü güçler, hayaletler, insanlar, cadılar, büyücüler, din adamları, rahibeler, kâhinler, fahişeler ve rüya yorumcuları tarafından ikamet edildiğine ve yönetildiğine inanmışlardır.

Özellikle kem gözün ortaya çıktığı Mezopotamya toplumları yaşadıkları dünya ile ilgili kararları, uyguladıkları ritüellerin getirdiğı sonuçlar doğrultusunda alırlar ve başlarına gelen hastalık, talihsizlik, kıtlık ve afet gibi her türlü felaketin sebebinin öfkeli veya kaprisli tanrılar, demonlar, kötü ruhlar ve kem gözlü düşman insanlar olduğuna inanırlardı. Zararlara karşı ritüeller, dualar, büyü sözler, tılsımlar, muskalar ve çok çeşitli kötölük kovucu önlemler alınırdı. İyileştirme umudu kötölük kovucu ritüellere, güçlü kelimelere, isimlere, mimiklere ve tesirli sözcüklere bağlanırdı. Bu tür toplumlarda kutsama ve lanetleme ikileminin etkinliğine, doğaüstü varlıklar ile iletişimin gücüne, doğa olaylarından yararlanılarak elde edilen kehanetlere, göksel âlemlere, genel olarak doğanın kuvvetlerini etkileme ve kullanma gücüne güven duyulurdu³⁷. Doğüstü normların bu derece güçlü olduğı toplumlarda kem gözün oldukça etkin bir şekilde felaket getirebileceğı olasılığı akla yatkındır. Özellikle çocukların, hayvan sürülerinin ve geçinmek için kullanılan tarım araçları gibi yaşamda değerli olan her şeyin kem göze ve kıskanç bakışa karşı savunmasız ve bu nedenle de gizlenme ve korunmaya muhtaç olduğı düşünölmekteydi.

a. Mezopotamya

Mezopotamya'da III. binyılın sonundan Yeni Babil Dönemi'ne kadar pek çok kayıтта “kem göz” olgusunun izine rastlanmıştır. Kem göz ile ilgili yazılı kanıtlar, Sumerce ve Akadca dillerinde mevcuttur. Kötölük kovma metinleri, çoğunlukla Akadca olarak bulunmuşken kem göze karşı ritüel ve dua metinlerinin dikkat çekici kısmının Sumerce olduğı anlaşılmaktadır³⁸. Yakınoğu'da kem göz algısını araştıran Thomsen, Wasserman ve Ford, ilk olarak Mezopotamya'da kem gözün, kıskanç ya da fesat bir kişinin gözü olarak düşünölmendiğini kem göz etkisinin kötölüklerin yegâne sebebi olan demonlardan kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir³⁹. Bu demonlardan bebek hırsız ve anne katili olarak bilinen Lamaştı kem göz ile en çok bağdaştırılan kötü güçtür⁴⁰.

37 John H. Elliott, *Beware the Evil Eye the Evil Eye in the Bible and the Ancient World, Vol 3: The Bible and Related Sources*, Wipf and Stock Publishers, Oregon 2016, s. 3.

38 Louise Thomsen, “The Evil Eye in Mesopotamia”, *Journal of Near Eastern Studies*, LI/1, The University of Chicago Press, 1992, s. 28.

39 Nathan Wasserman, “Seeing Eye to Eye: Concerning Two Incantations Against Lamashtu's Evil Eye”, *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 1995, s. 6; James N. Ford, “Ninety-Nine by the Evil eye and One from Natural Causes”, KTU2 1.96 in its Near Eastern Context, *Ugarit- Forschungen*, sayı 30, 1998, s. 209.

40 Lamaştı demonunun yarattığı kötü etkiler için bkz. Dilek, *a.g.e.*, s. 88.

Bazı metinlerde demonların gezinen kem gözlerinden bahsedilmektedir. Bu gözlerin hipnotize etkisi yarattığına ve demonun kişiyi gözleriyle bilinçsiz hale getirerek içerisine girebildiğine inanılmıştır. Bir kişi, gezici demon gözü tarafından hipnotize edilirse demonun kendisi gibi davranırdı. Bu durum, demona daha çok güç kazandırır ve kişi, bilinçsizce ortalıkta dolanır, içerisindeki kötü güç nedeniyle bitip tükenir ve hatta içindeki demon tarafından katledilebilirdi⁴¹. Ancak bu, çok nadir görülen bir durumdur ve kem göz Mezopotamya’da ölümden daha küçük çaplı felaketselere sebep olduğu düşünülen bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Bu toplumda demon bağlantılı kem gözün kişiyi tüm diğer uğursuzluk ve kötülük getiren güçler kadar çok etkilediğine inanılmıştır.

Mezopotamya’da kem göz, daha çok demonlarla ve kötü ruhlarla ilişkilendirilse de bu inanç, aynı zamanda kara büyüyle ve insanların sebep oldukları kötülüklerle de bağlantılıdır. Ancak kara büyüün yarattığı etki ile kem gözün yarattığı etki de tamamen aynı olarak algılanmamıştır⁴². Bir kişinin sadece gözlerinin gücüyle başka bir kişiye, hayvana ya da nesneye zarar verebilmesi, bazı günümüz toplumlarında da inanılan bir durumdur. Mezopotamyalılar kem gözü, yukarıda da bahsedildiği gibi insandan çok demonlara bağlamışlar ve ölüme sebep olacak kadar etkili olmayan ancak sıkıntı ve dert gibi kötü etki yaratan bir güç olarak düşünmüşlerdir. Onların düşüncelerine göre kem göz, herkesin her zaman başına gelebilecek kazalara, az yağmur yağmasına, peynir yapımının yanlış gitmesine, bir eşyanın kırılmasına, kıyafetlerin yırtılmasına vb. olaylara sebep olmaktadır.

Kem gözün etkili olduğu durumlar, Sumerce ve Akadca ritüel metinlerinde oldukça net bir şekilde açıklanmıştır. Sumerce kem göze karşı hazırlanan bir ritüel metninde sebep olduğu etkiler şu şekilde açıklanmıştır: “*Kem göz gökyüzüne yaklaştı- yağmur yağmadı, toprağa yaklaştı- otlar büyümedi, öküze yaklaştı-bağı açıldı, sığıra yaklaştı- peynir bozuldu, koyun ahırına yaklaştı ve koç çalındı. Genç bir adama yaklaştı-adamın kemeri yırtıldı-(gücü bağlandı), genç bir kadına yaklaştı- kıyafeti düştü.*”⁴³

Akadca bir metinde de kem gözün benzer etkileri anlatılmıştır: “*Sen kem göz! Çömlek fırını bozdun, denizcilerin teknesini batırdın, güçlü öküzün boyunduruğunu bozdun, koşan eşeğin bacıklarını kırdın, becerikli dokumacı kadının dokuma tezgâhını bozdun, koşan atın tayını düşürttün ve boğanın yoldaşını düşürttün, yanan tütsüyü dağıttın, Adad’ın liderliğinde, vahşi hayvanları aşağı attırttın, kardeşler arasına tartışma soktun.*”⁴⁴

41 Susan Limmer, *The Social Functions and Ritual Significance of Jewelry in the Iron age II Southern Levant*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Arizona, Arizona 2007, s. 38.

42 Thomsen, a.g.m., s. 22.

43 Thomsen, a.g.m., s. 23.

44 VAT 10018: 8-15. Bu iki metne ek olarak iki dilli bir diğer metinde de kem gözün sebep olduğu sıkıntılar şu şekilde açıklanmıştır: “*Kötülüğün gözü, huzursuz adam, köşeye bakarsa, köşeyi boşaltır, evin bir kenarına bakarsa, o kenarı boşaltır. Ülkenin yaşanan topraklarına bakarsa, orayı boşaltır. Huzursuz bir adama bakarsa, adamın boynunu bağlar ve ağaç kırılmış ağaç gibi keser.*” CT 16: 5-9. Thomsen, a.g.m., s. 24.

Mezopotamya'da kem göz kavramına dair yaptığı araştırmalarda Thomsen, bundan korunma yöntemleri geliştiren Mezopotamyalıların uygulamalarında en çok, çeşitli taşları ve göz şekli verilmiş objeleri kullandıklarından bahsetmiştir. Bu uygulamaya dair bir yönlendirme şu şekildedir: “*Bira libasyonu uygula ve şunları söyle: “Ben tanrıma ya da tanrıçama ne yaptım? Dualarımı dikkate al ve ben kudretini beyan edebileyim.” Bunu üç kere söyle ve yanan tütsüyü nehre at. Kem göz adama yaklaşmasın.*”⁴⁵ Mezopotamya'da kem göz kavramı demonlarla direkt ilişkili olduğu için uğursuzluk ve kötülük getirirlerdi ve bundan korunmak için ritüel uygulamalarından çok tılsımlar, muskalar, taşlar ve çeşitli göz tasvirlerini barındıran objeler gibi koruyucu nesnelerin kullanımı yaygındı.

Göz imgesinin Mezopotamya'da her zaman güçlü bir tılsım olduğuna inanılırdı. Göz imgelerinin kullanıldığı objelerin yapılış sebebi, bu din algısının içerisinde ‘kem göz’ kavramının hâkim olmasıdır. Kem gözden korunmak için göz imgeli nesnelerin üretilmiş olması, sempati büyüleri⁴⁶ bağlamında Frazer’ın öne sürdüğü ‘benzerlik yasasıyla’ bağlantılı bir durumdur⁴⁷.

Kem gözden korunmak için uygulanan en yaygın yöntem, genellikle candan ya da başka bir materyalden yapılmış göz imitasyonlarının muska olarak boyna asılmasıdır. Mezopotamya'da göze ya da bir çift göze benzeyen boncukların muska olarak kullanılmasına dair kanıtlar, ritüel metinlerde, tapınaklarda bulunan boncukların arasında ve ikonografilerde yer almaktadır⁴⁸. Ancak, Mezopotamya'da kem gözden kurtulmak için sadece göz imgeleri kullanılmamıştır. Thomsen’in belirttiğine göre, kem göze maruz kalmış kişinin başına, bükülmüş ve düğüm atılmış yünlerin bağlanması gibi yöntemler de bazı durumlarda kem gözün etkilerini yok edebilirdi⁴⁹. Yünün kem gözden kurtarıcı olduğu bir ritüel metni şu şekildedir: “*Tek öküzgözü, tek koyungözü, birçok adamın gözü, birçok adamın ağzı, göz kötü, en kötüsü. Asarluhi bunu gördü, tapınakta babası Enki’yi görmeye gitti ve şunları söyledi: “Baba, göz, tek öküzgözü, göz tek koyungözü! Ne yapabilirim bilmiyorum, onu ne tedavi edebilir? Enki Asarluhi’ye cevap verir: “Evladım, senin bilmediğin ne? Ne ekleyebilirim? Ben ne biliyorsam, sen de biliyorsun. Git oğlum, siyah ve beyaz yünü başına bağla.” Adamı kötü yapan kem göz öküzün boğazının kesildiği gibi kesilir!*”⁵⁰

45 Thomsen, a.g.m., s. 27.

46 Elworthy, sempati büyülerinin temel yasasının kişinin deneyimleri sonucunda ortaya çıkan düşüncelerini gerçeklerle ilişkilendirmek için benzer bağlantılar kurması sonucunda ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Sempatik büyüünün temel prensiplerinden biri, herhangi kötü bir etkiyi yok etmek için onun imitasyonunun kullanılmasıdır. Frederick Thomas Elworthy, *The Evil Eye an Account of This Ancient Widespread Superstition*, Murray, London 1895, s. 48.

47 Frazer, ‘benzerlik yasasını’ ileri sürerek ‘benzer benzeri çeker’ olgusuyla nesnelerin sempati büyülerindeki diğer varlıklarla olan ilişkisini açıklamıştır. ‘Benzer’ benzerin üzerinde hâkimiyet kurabilmiş ve ‘benzer’ bir durumu tedavi etmek, düzeltmek ve iyileştirmek için kullanılabilmiştir. Örneğin; ödem tedavisi için suyun bol içilmesi gerektiği gibi. Bunun tam tersi olan ‘zıtlıklar kanunu’ da aynı doğrultuda ancak farklı işleyişle ortaya konulmuştur. James G. Frazer, *The Golden Bough: A Study of Magic and Religion*, vol. 1, Second Edition, Macmillan and Co., Ltd, London 1900, s. 9.

48 Thomsen, a.g.m., s. 22; Limmer, a.g.t., s. 39.

49 Thomsen, a.g.m., s. 26.

50 YOS 11: 1-18. Thomsen, a.g.m., s. 29-30.

Thomsen'in belirttiğine göre, kem gözü yok etmek için talimatların net bir şekilde verildiği diğer bir ritüel metin şu şekildedir: “*Bira serp ve şunları söyle: “Ben tanrıma ya da tanrıçama ne yaptım? Dualarımı dikkate al ve senin yüceliğini beyan edeyim” bunu üç kere tekrar et ve sonra tütsü kabını nehre at. Kem göz adama yaklaştırmaz.*”⁵¹

Evans'a göre, göz simgeli her nesne koruyucu bir güçle bağlantılıydı ve kem göze karşı alınan bir önlemdi. Orta Asur Dönemi'ne ait bir kolyenin de bu amaçla yapıldığı düşünülmektedir. Bu kolyenin ortasında granülden yapılmış üç adet altın tabanlı, kedigözü oniks taşı bulunmaktadır. Kenarları da farklı şekillerde ve farklı boyutlarda, lapis lazuli, kantaşı, akik, kuartz ve oniksten yapılmış boncuklarla süslenmiştir⁵².

Bazıları kırık, bazıları ise sağlam olarak, çoğunluğu beyaz ve siyah su mermerinden yapılmış, yirmi bine yakın göz sembolü, muska ve boncuklarla birlikte Tell Brak'da keşfedilen Göz Tapınağı'nda bulunmuştur. Bu semboller yaygın olarak iki daireyi içeren, çoğunlukla delinmemiş ve eğik bir çerçeveyeleştirilmiş şekildedirler⁵³.

Mezopotamya'da heykellerin gözleri de oldukça dikkat çekicidir. Gözler genellikle lapis lazuli taşından yapılmıştır ve bu taşın sahip olduğu ilahi sembol⁵⁴, bunların koruyucu amaçlı koyulduğunu düşündürmektedir. Özellikle tapınaklarda bulunan bu heykellerin gözleri oldukça ön plana çıkarılmış ve sistemli bir şekilde düzenlenmiştir. Tapınaklarda bulunan gözlerin amacına dair tartışmalar devam etmektedir. Kimi uzmanlar, bu simgelerin bir tanrıya adandığını iddia etmekteyken bazıları diğer muska ve boncuklarla aynı işlevde yani koruyucu amaçlı olduklarını savunmaktadırlar⁵⁵. Tapınaktaki amaçları tartışmalı olmasına rağmen ritüel metinlerinden de anlaşılacağı gibi kişisel olarak kem göze maruz kalma durumunda ya da kem gözden korunmak için çeşitli materyallerden yapılmış göz simgeli nesnelere, Erken Hanedanlık Dönemi'nden Yeni-Asur Dönemi'ne kadar, Mezopotamya sanatında yaygın olarak kullanılan bir motif olmuştur⁵⁶.

51 BAM 374: 3-8. Thomsen, a.g.m., s. 27.

52 M. Jean Evans, “The Middle Assyrian Period”, *Beyond Babylon: Art, Trade and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, ed. Joan Aruz, Kim Benzel, Jean M. Evans, The Metropolitan Museum of Art, New York Yale University Press, New Haven and London 2008, s. 213.

53 Laura Goff, *Symbols of Prehistoric Mesopotamia*, Yale University Press, New Haven and London 1963, s. 149-150.

54 Lapis lazuli taşının tanrısal simgesi ve ilahi atıfları onu, Mezopotamya dininde ve ritüellerinde çok özel bir yere koymaktadır. Bu taş, kutsallığını öncelikle kozmolojik anlamına borçluydu ve yıldızlı geceyi dolayısıyla da göğe ışık getiren parlaklığıyla, ay tanrısı NANNA/Sin'i temsil ederdi. Kabartmalarda ay tanrısı, yıldızlı gecenin tanrısı Sin'in sakalı, bu taştan yapılmıştır. Bu mavi taş, bütün yıldızlı göğün büyüsunü ve aya bağlı olan tüm erdemleri nitelemiştir. Samuel Noah Kramer, *Sumer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 86; Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2014, s. 419; ayn.yzr., *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, çev. Mehmet Emin Özcan, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 43.

55 Goff, a.g.e., s. 152; Jeremy Black- Anthony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü. Tanrılar İritler Semboller*, Köprü Kitapları, İstanbul 2017, s. 123.

56 Black- Green, a.g.e., s. 123.

b. Mısır

Mısır medeniyetinin evren algısı ve inanç sistemi yukarıda da bahsedildiği gibi Mezopotamya toplumlarınıninkinden farklıdır ve daha çok olumlu açılara yönelmiştir. Mısır'da sonunda hedeflenen iyi bir amaca ulaşmak uğruna ve dengeli bir yaşamı sürdürmek için iyinin ve kötünün bütünlük, denge ve uyum sergilediğine inanılmıştır. Bu bağlamda, Mısır toplumu göz kavramında var olduğuna inanılan yıkıcı ve koruyucu özelliklerden koruyucu olanına daha çok odaklanmıştır. Ancak bu algı, Mısır'da kem göz inancının tamamen yok olduğunu göstermez ve Mezopotamya'dakinden farklı da olsa antik Mısır medeniyetinin de kendi hayat algısı doğrultusunda bir 'kem göz' inancı olduğu söylenebilir. Bu inancın varlığı, yazılı metinlerde ve ikonografilerde yer alan tanımlar ve ona karşı alınan koruma yöntemleriyle de kanıtlanmıştır.

Mısır'ın göz imgesine olan ilgisi sanatta, edebi eserlerde ve hatta kişisel takılarda çok belirgin bir şekilde görülmektedir. Göz sembolüne duyulan ilginin içerisinde iyi ve kötü düalizmi doğrultusunda kem gözle de bağlantılı bir boyutunun olduğu var sayılmaktadır. Mısır'a ait sanat eserlerinde göz ve gözler özellikle vurgulanmış ve çarpıcı renklerle ön plana çıkarılmıştır. Çeşitli boyutlarda göz imgeleri lahitlerde, kapı süslerinde, dikili taşlarda, mezar duvarlarında, teknelerde, papirüs ve muskalarda yaygın bir şekilde yer almaktadır.

Elworthy'nin belirttiğine göre Mısır'ın binlerce yıl önceye dayanan uzun tarihi boyunca pek çok siyasi ve kültürel dalgalanmalar yaşanmıştır. Bu dalgalanmalar yaşamlarında belirli açılardan etkili olsa da bazı kültürel ve dini unsurlar, değişmeden kalmıştır. Bunlardan biri de kem gözün hem sağlara hem de öldükten sonraki ruha dehşet yaşatma potansiyelinin varlığıdır⁵⁷. Yukarıda da bahsedildiği gibi, kem göz inancının kökeninin Mezopotamya olduğu düşünülmektedir. Mezopotamya kökenli bu inancın, Mezopotamya ile Mısır arasında gelişen uzun soluklu ekonomik, sosyal ve kültürel bağlantılar sayesinde Mısır'da nispeten erken bir tarihte, belki de Orta Krallık'a kadar (MÖ. 2133-1786) ortaya çıkmasını mümkün kılmaktadır⁵⁸.

Mısır kaynaklarında kem gözden açıkça bahseden metinlerin azlığı ve önceki kaynakların genellikle sonradan yazılı hale geçirilmiş olmasından dolayı, bu bölgede bu kavrama tam olarak ilk ne zaman inanıldığını söylemek oldukça güçtür. Kem gözden aleni bir şekilde bahseden kaynaklar yaklaşık MÖ. 663 tarihlerine dayanmaktadır. Ancak Elliott'un belirttiği gibi, Horus mitleri ve *wedjat* gözün muska olarak kullanılmasının kanıtları, bu inancın temelinin çok daha öncelere dayandığını göstermektedir⁵⁹. Ölüler Kitabı ve Piramit Metinlerinde Horus mitinin yer alması ve 4. Hanedanlık döneminde (yaklaşık MÖ. 2600)

57 Elworthy, *a.g.e.*, s. 6.

58 Elliott, *a.g.e.*, vol. I, s. 119.

59 Elliott, *a.g.e.*, vol. I, s. 119.

Horus'un gözünün koruyucu olarak ölü bedenler ile birlikte gömülmesi bölgede bu inancın başlangıcının oldukça eskilere dayandığının kanıtıdır.

Mısırlılar da Mezopotamyalılar gibi kem gözün sağlığa, aile birliğine ve özellikle çocuklara zarar verebilen bir tehdit olduğunu düşünüp aynı şekilde bu kötü güçten kurtulmak için dualar, büyüler ve muskalar kullanmışlardır. Ancak bu toplum farklı olarak kem gözün yıkıcı gücünün demonlardaki kadar insanlarda da olduğuna inanmışlardır. Pinch, Mısır'da cadılarla ilgili verilerin oldukça eksik olduğunu ve bu tür kötü niyetlere en yakın kem göz kavramına sahip insanların varlığını belirtmiş ve kem gözlü insanların kıskanç ve hain mizaçlı olarak düşünüldüklerini ileri sürmüştür⁶⁰. Bu nedenle kem göz ile insanlar arasında kurulan bağlantı 'kıskançlık ve fesatlık' gibi kötü insani duygularla özdeşleştirilmiştir.

Eski Mısır'a ait yazılı eserlerde kem göz kavramı MÖ. birinci binyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Buna rağmen yaygın bir sembolizm olarak Horus'un gözünün her yerde bulunması ve muska olarak kötülüğe karşı kullanılması, kem göz inancının çok daha öncelere dayandığının kanıtıdır. Budge, 'iri-t ban-t...' ifadesinin kem göz anlamına geldiğini savunarak Edfü tapınağının bir odasındaki duvar yazısının bu varlığı yok etmek için yazılmış olduğunu ileri sürmüştür. Dahası 'sihu' kelimesinin kem gözün büyüleyiciliği ve etkisi anlamına geldiğini iddia etmiştir⁶¹. 6. Hanedanlık dönemine (MÖ. 2350-2180) tekabül eden antik Mısır bilgelik koleksiyonuna ait bir metinde bir erkeğe, karısının tahribat yaratma potansiyeli olan 'asi bakan gözlerine' dair verilen tavsiyeden bahsetmektedir: "hayatın yolunda gidip evini bulduğun ve karını şevkle sevdiğin zaman... onunla mahkemede uğraşma, onu güçten uzak tut, onu dizginle... Onun bakışları gözünü diktiğinde asi bir fırtınadır.... Ancak bu sayede sen onu evinde kalmasını sağlayabilirsin."⁶²

Mezopotamya'da kem gözle ilişkilendirilmiş demon yeni doğmuş bebeklere ve hamile kadınlara zarar veren Lamaštu olduğundan bahsedilmişti. Mısır'da ise bu, bireysel zarar vermek için uğraşmayan, evrenin düzenini bozmaya çalışan, insanlara bulaşan bir demon değil kaos yaratmayı amaçlayan korkunç bir yaratıktır. Bu konuda da Mısır'daki denge ve döngü düalizminden bahsedilebilir. Mısır'da kem gözle bağlantı kurulan yaratık, her gece güneş tanrısına saldıran daha çok yılan sembolüyle betimlenen Apophis/Apopis/Apep'tir (*rrk-yılanı*) ve bu yaratığın özellikle gözleri çok ürkütücü olarak tasvir edilmiştir⁶³.

60 Gewaldine Pinch, *Magic in Ancient Egypt*, University of Texas Press, Austin 1994, s. 58.

61 Wallis Budge, *Amulets and Superstitions, with 22 plates and 300 Text Illustrations*, New York 1978, s. 361.

62 Elliott, *a.g.e.*, vol. I, s. 223.

63 "Apophis sürekli olarak ilahî düzeni tehdit eden kaos canavarlarının en etkilisidir. Kimi zaman kocaman bir timsah olarak resmedilir ama genellikle devasa bir yılan kılığındadır. Apophis her gece güneş tanrısının teknesi yeraltı dünyasından geçerken ona saldırır. Yenilgiye uğratılıp öldürülür ama kaç kez ölürse ölsün yeniden canlanır. O, yaratıcı tanrının yılan şeklindeki görünümünün olumsuz karşıtıdır." Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 172. Detaylı bilgi için bkz. J. F. Borghouts, "The Evil Eye of Apopis", *The Journal of Egyptian Archaeology*, vol. 59, 1973, s. 114-150.

Apophis'in kötülük dolu gözünden belirgin olarak bahsedildiği en erken metin "Ölümler Kitabı, 108" de yer almaktadır. Bu metin güneşin teknesinin *Bakhu Dağı*'na yaklaştığında mürettebatın yılanın ölümcül bakışlarına maruz kaldıklarında nasıl etkilendiklerini ve tanrı Seth'in yılanı nasıl hizaya getirdiğini anlatmaktadır⁶⁴. Aynı temayı içeren bir diğer mitolojik hikâye, Sanduka/Tabut Metinlerinde de görülmektedir. "*Cennetin dinlendiği Bakhu dağı biliyorum. O bir plato. 300 sıruk uzunluğunda ve 120 sıruk genişliğinde. Bakhu'nun efendisi Sebek, bu dağın doğusundadır. Onun evi akiktendir ve o dağın tepesinde 30 sıruk uzunluğunda ve bir yılan vardır. Onun üç sıruk ötesinde de bir bıçak. Ben, bu yılanın adını biliyorum: 'O, dağında olan, içinde alev olan'. Akşam vakti olduğunda, gözlerini Ra'ya çevirir. Mürettebat kıpırdamadan kalır ve rotadan şaşılır. Seth ulaşabileceği bir yere doğru eğilir. Büyülü sözlerle ona "hey! Senin ulaşabileceğin bir yerde duruyorum! Teknenin rotasının düzeni sona erdi! uzaktan gören sen, sadece kapat gözlerini! Seni tuzağa düşürdüm...."*"⁶⁵ Bu hikâyeden ve Apophis ile bağlantılı diğer tüm mitlerden anlaşıldığı üzere, Apophis'in bakışlarının gücü karanlık ile ilişkilendirilmiştir ve hipnotize etme gücü vardır⁶⁶.

Mezopotamya'da olduğu gibi Mısır'da da kem gözden korunmak için büyüler, dualar ve muskaldan oluşan birtakım tedbirler alınmıştır. Bunların içerisinde en yaygın olanı, farklı materyallerden yapılmış ya da belirli yerlere resmedilmiş koruyucu simge haline gelen Horus'un gözü *wedjat*'tır. Tanrılar arasında en başta Horus'un böyle bir işlevi olduğu görülmekle birlikte onun dışında Thoth'un da kem göze karşı koruyucu özelliklerinin olduğu düşünülmektedir. "*Ey Thoth sen benden desteğini esirgemezsen ben kem gözden korkmam*"⁶⁷ Ayrıca Said sülalesinin Mısır'ı yönettiği dönemde (MÖ. 663-525) tanrıçaların kem gözden koruyucu niteliklerinin olduğuna inanıldığına dair kanıtlar vardır. "*Nut kem gözü yok eder*", "*Neith kem gözü yok eder*", "*Chons kem gözü yok eder*", "*Sekhmet kem gözü yok eder*."⁶⁸

c. Levant/Kenan

İsrail halkının dini inancının sistematik bir çerçevede bütünlük sağlaması, yukarıda da bahsedildiği gibi tek tanrı olarak Yahve'nin kabul görmesiyle başlar ve tüm dini gelişmeler öğretilerle birlikte Eski Ahit'te toplanır. Eski Ahit'te *gözün* simgesel özelliklerini kapsayan olumlu ve olumsuz pek çok referans yer almaktadır. Bu kutsal kitapta göze yüklenen olumlu sembolik özellikler arasında ilk olarak Tanrı'nın gözü olarak her şeyi gören ilahi göz sembolizmi yer almaktadır. Bunun yanı sıra, belirli bölümlerde gözün kavrama yetisi⁶⁹,

64 Borghouts, a.g.m., s. 114.

65 Borghouts, a.g.m., s. 114.

66 Yılanların en yücesi Apophis canavarının kem gözle bağlantılı detaylı betimlemeleri için ve Apophis dışında yılanların bakışlarının yarattığı tehlikeye karşı yazılmış büyülü sözler için bkz. Borghouts, a.g.m.

67 Elliott, a.g.e., vol. I, s. 152.

68 Elliott, a.g.e., vol. I, s. 119.

69 Tekvin 3:4-7., Eyub 42:5., İşaya 6:10.

alçakgönüllülüğü⁷⁰, yargılama ve fikir sahibi oluşu⁷¹, sağlık ve hastalığı yansıtması⁷², acıma özelliği⁷³ ve iyiliği⁷⁴ ön plana çıkartılmıştır. İsrail halkının inanişinin temeli olan bu kutsal kitapta, göz ile ilişkilendirilen olumsuz sembolik özellikler arasında ise en çok kıskançlık, fesatlık, öfke⁷⁵ ve aşağılama⁷⁶ gibi kötü insani hisler vurgulanmıştır. İsrail halkının göz kavramına yüklemiş olduğu bu kadar sembolik unsur içerisinden, düalizm boyutunda bu çalışma kapsamına uygun olanlar, zarar verme gücü olan fesatlığı yansıtan *kem göz* ile koruyucu ve her şeyi gören *ilahi göz*dür.

Başarı, zenginlik ya da güzellik gibi başkasının sahip olduğu iyi bir şeye karşı hissedilen kıskançlık ve fesatlık içeren insani duyguların gözde yoğunlaşmış bir canlıya ya da bir nesneye zarar verebilme gücünün olduğuna inanılması, yukarıda da bahsedildiği gibi antik dönemde oldukça yaygın bir durumdur. Elworthy'nin belirttiği gibi herhangi biri etrafında bulunan güzel bir şeye kıskanç gözlerle baktığında bulunduğu çevre, tehlikeli ve kötü özelliklerle dolar ve kendi zehirli ruhunu etrafında ne varsa aktarır⁷⁷. Her ne kadar İsrail halkı gözün sembolik olarak pozitif yönlerine odaklanmış olsa da fesatlık duygusunun gözden yansıyarak zarar verme gücünü yok saymamışlardır. Kıskançlığın göze yansımalarının kanıtlarından biri Saul'un Davud'a kem gözle baktığını anlatan bölümdür: *"Ve kadınlar oynarken karşılıklı terennüm edip diyorlardı: "Saul vurdu binlerini, Davud da on binlerini. Ve Saul çok öfkeleni, ve bu söz gözünde kötü göründü; ve dedi: Davud'a on binleri verdiler, bana ancak binleri verdiler; ve ona ancak krallık kaldı. Ve o günden sonra Saul Davud'a iğri gözle baktı."*⁷⁸

İnsanın düşündükleri ve duyguları ile göze yüklenen sembolik bağlantının görüldüğü bir diğer referans ise Süleyman'ın Mesellerinde yer almaktadır: *"Zengin olmak için kendini yorma; bu akıldan vazgeç. Olmayan şeye göz diker misin? Çünkü zenginlik mutlaka kanatlanır; kartal gibi göklere uçar. Kötü gözlü adamın ekmeğini yeme, onun çerezlerini de canın çekmesin; çünkü içinden nasıl düşünürse kendisi öyledir; Sana: ye, iç, der; Fakat yüreği seninle beraber değildir. Yemiş olduğun lokmayı kusarsın, ve güzel sözlerin boş gider."*⁷⁹ Aynı bölümden bir diğer referans ise şu şekildedir: *"Kötü gözlü adam zenginlik ardından koşar; ve üzerine yoksulluk geleceğini bilmez."*⁸⁰

Eski Ahit'te RABBİN emirlerine uymayan ve verdiği bolluklara şükretmeyen kişilerin başlarına bazı felaketler geleceğinden bahsedilmektedir ve bunlardan biri de göz

70 2. Kırallar 10:5., Mezmunlar 123:2.

71 1. Samuel 15:17., Eyub 32:1., Yeremya 7:11.

72 1. Samuel 14:27.

73 Hezekiel 20:17., Tesniye 7:16.

74 Tekvin 6: 8., İşaya 43:4.

75 Süleymanın Meselleri 6: 16-17., Süleymanın Meselleri 21:4., Süleymanın Meselleri 30:13., İşaya 37:23.

76 Süleymanın Meselleri 30:17., Tesniye 21: 15-21., Mika 7:10.

77 Elworthy, *a.g.e.*, s. 8.

78 1. Samuel 18: 6-9.

79 Süleymanın Meselleri 23: 4-8.

80 Süleymanın Meselleri 28: 22.

sembolizminin kötü boyutunu ele almaktadır: “Aranızda olan nazik ve çok zarif adamın gözü, kardeşine karşı ve koynundaki karısına karşı ve çocuklarının artakalanlarına karşı kötü olacak. Nazikliğinden ve zarifliğinden dolayı ayağının tabanını yere koymağa alışmamış olan zarif ve nazik kadının gözü koynundaki kocasına karşı ve oğluna karşı ve kızına karşı ve rahminden yeni doğan çocuğa karşı ve doğuracağı çocuklarına karşı kötü olacak.”⁸¹

Birçok araştırmacı, Tekvin 16’da yer alan Abram, karısı Saray ve cariye Hacar arasında geçen olayın dolaylı olarak kıskançlığın ve fesatlığın kem gözle bağlantısını yansıttığını düşünmektedir.⁸² Öykü, Eski Yakınoğu geleneğine uyan çocuk doğuramayan Saray’ın, Abram’ın soyunun devam edebilmesi için cariyesi Hacar’ı kocasına sunmasıyla başlar. Saray’ın iddiasına göre Hacar, hamile olduğunu öğrendikten sonra kendisine kötü bakar ve küstah davranmaya başlar. Bunun üzerine Saray buna katlanamaz ve Hacar’ı hor görür ve ona aşağılayıcı bakışlar atar. Bu davranışların üzerine çöle kaçan Hacar, kendisini teselli eden, kendisinin ve oğlunun kaderini belirleyen Yahve’nin meleklerinden biriyle karşılaşır ve Saray’ın yanına geri döner.⁸³

Bu öykünün alt temasında Saray’ın Hacar’ın hamile kalmasına duyduğu öfke ve kıskançlığın yattığı düşünülmektedir. Saray hem kendisi çocuk doğurmadığından hem de verasetini bir köylü ve köylünün oğluya paylaşma düşüncesi nedeniyle büyük bir kıskançlık hissine kapılmıştır. Bu fesatlık ve kıskançlık içinde Hacar’ın kendisine kötü gözle baktığını ileri sürerek aslında kendi kötü bakışı ve fesatlığıyla ondan kurtulmak istemiştir.

İsrail halkının, gözün sembolik yönlerinden fesatlığa ve diğer negatif düşüncelere bağlı olarak ortaya çıktığı kötü yönüne inandıkları (bazıları dolaylı olarak anlatılmasına rağmen) Eski Ahit’te açıktır. Bu kötü gözden korunma yöntemlerinin arasında Mezopotamya ve Mısır’dakine benzerlik gösteren muskaların kullanıldığı görülmektedir. İsrail’de koruyucu muska olarak kullanılan objeler genellikle küpe, yüzük ve kolye gibi farklı şekiller verilmiş altın ya da gümüş takılardan oluşmaktadır.⁸⁴ Bunların bazılarının hilal şeklinde tasarlandığı yine dolaylı olarak Eski Ahit’ten öğrenilmektedir: “Zebahla Tsalmunna dediler: Sen kalk da bizi vur; çünkü adam gücü nasıl olsa öyledir. Ve Gideon kalktı ve Zebahı ve Tsalmunnayı öldürdü, ve develerinin boyunlarında asılı olan hilallerini aldı...”⁸⁵

Elliott’un belirttiği gibi, Eski Ahit’in pek çok bölümünde bahsedilen *mavi* rengin sembolik olarak bu halk için önemli olduğu ve koruyucu özellik taşıdığına inandıklarını düşünmek,

81 Tesniye 28: 54/56-57.

82 Louis Ginzburg, *The legends of the Jews*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1913, s. 239; Rivka Ulmer, *The Evil Eye in the Bible and in Rabbinic Literature*, Ktav Publishing, Hoboken, NJ 1994, s. 112-113; Robert Alter, *Genesis: Translation and Commentary*, W. W. Norton, New York 1996, s. 68; Zacharias Kotze, “A Case of the Evil Eye in Genesis 16:4-5: A Social-Scientific Serspective”, *HTS Theologiese Studies/Theological Studies*, 73 (3), 2017, s. 5.

83 Tekvin 16: 1-15.

84 İşaya 3: 19-24.

85 Hâkimler 8: 21.

referansları değerlendirince oldukça akla yatkın bir yaklaşımdır⁸⁶. Baskın renk olarak maviden bahseden bölümler incelendiğinde okuyucu, bu rengin sembolik olarak koruyucu olduğu yorumuna dolaylı olarak ulaşabilir⁸⁷. Mavinin gökyüzü ile olan bağlantısından dolayı, İsrail’de de tıpkı Mezopotamya’da olduğu gibi koruyucu bir nitelik taşıdığı inancının varlığı söz konusu olabilir.

2. İlahi ve Koruyucu Göz İnancı

Genel olarak Eski Yakındoğu dünyasında düalizm bağlamında sembolik olarak göze yüklenen olumlu yön her şeyi gören, her yerde bulunan, kutsallığı ve adaleti temsil eden ilahi bir güç ile özdeşleştirilmiştir. Gözün, ilahi bir varlıkla ilişkilendirilerek pek çok farklı türde mitolojik hikâyede ve görsel sanatta betimlendiği görülmektedir. Çoğu dini inançta numinous güç ve güçler gökyüzünde ikamet ederler. Özellikle Mezopotamya ve Mısır dinlerinde gökyüzünün görkemi, kutsiyeti, gök cisimlerinin ilahlaştırılması ve tüm dünyaya hâkim oldukları düşüncesi sayesinde gökyüzünden her şeyi gören ilahi göz sembolizminin varlığı oldukça akla yatkındır. Tek tanrılı bir inanç sistemine sahip olan İsrail halkı için ise göz, tek tanrı RABBİN her şeyi bilmesi, adaleti ve tek olmasıyla ilişkilidir. Gözün tanrılarla ilişkilendirilmesi, göze tapınım anlamına gelmemelidir. Ulmer’in belirttiği gibi, dini bir kontekst içerisinde yer alan göz, nadiren fiziksel anlamlar barındırırken çoğu yerde bambaşka simgesel anlamlarla donatılmıştır ve göz, tapınılan bir nesne değil ilahın temsil edildiği şeylerden biridir⁸⁸.

a. Mezopotamya

Mezopotamya dininde çok fazla olmamasına rağmen her şeyi gören tanrı imgesinin izlerine yazılı metinlerde ve göz şekli ile tasarlanmış görsellerde rastlanmaktadır. Mezopotamya’da göz sembolizminin düalist yaklaşımındaki pozitif yanı Mısır’da olduğu kadar yaygın bir inanç değildir. Buna rağmen, belirli Mezopotamya tanrılarına atfedilmiş her şeyi gören göz simgeselliğinin varlığı yok sayılmamalıdır. Her şeyi gören ve her şeye hâkim olan göz ve tanrı eşleştirmesi elbette diğer tanrılara kıyasla astral tanrılarla ve her yerde var olabilen hava tanrısıyla daha çok ilişkilendirilmiştir. Bunların arasında gök tanrısı An, ay tanrısı Nanna/Sin güneş tanrısı Utu/Şamaş ve hava tanrısı ENLİL yer almaktadır. Bunların dışında, tüm Mezopotamya’da panteonun en üst sırasına geçen Babil’in baş tanrısı Marduk’un da *her şeyi gören gözle* ilişkilendirilmesine Enuma Eliş’de⁸⁹ rastlanmaktadır.

86 Elliott, *a.g.e.*, vol. III, s. 117.

87 Çıkış 24: 10., Çıkış 26:31., Çıkış 28:33-35., Çıkış 28:5., Sayılar 4:11-12. Sayılar 15:38-39.

88 Ulmer, *a.g.m.*, s. 2.

89 Babil Yaradılış Destanı, Enuma Eliş Akadça’da ‘gökyüzünde iken, vaktiyle yukarıda’ anlamına gelir ve adını da destanın başlangıç sözcüklerinden alır. Ninova’daki kazılar esnasında, Asurbanipal’in Kütüphanesi’nde keşfedilmiş ve bin yüz satırdan oluşan yedi adet kil tablet üzerine çivi yazısıyla kaydedildiği bilinmektedir. Enuma Eliş, yapı açısından tanrıların, yeryüzünün, gökyüzünün, mevsimlerin, takımyıldızlarının ve tüm insan yaşamının oluşmasını açıklayan bir teoloji, bir kozmogoni ve bir kozmolojidir. Destanın özeti, detayları ve tamamı için bkz. Alexander Heidel, *Enüma Eliş Babil Yaradılış Destanı*, Ayraç Yayınevi, Ankara 2000.

Her şeyi gören kavramının en belirgin örneklerinden birine kral Lipit-İştar'a yazılmış bir ilahide rastlanmaktadır: “AN, kimsenin kaçamadığı yıldızlı göklerin tanrısı”⁹⁰ Gökyüzünün tanrısı yeryüzünde olan her şeyi görebilen ve böylece her şeyi bilen bir pozisyonda yer almaktadır. Aynı metinde hava tanrısı Enlil'in de gözlerinin gücünden bahsedilmiştir: “*Senin gözlerin yorulmaz.*”⁹¹ Mezopotamya'nın hava ve rüzgâr tanrısı olarak Enlil'in, yeryüzünde dolaşarak her şeye hâkim olabildiğine inanılmaktadır. Ay tanrısı Nanna/Sin ve güneş tanrısı UTU/Şamaş da biri gece diğeri gündüz olmak üzere gökyüzünden her şeyi gören tanrılar arasındadırlar⁹². Şamaş, gökyüzünde aydınlık yaratarak her şeyi görebiliyor olmasından dolayı doğruluğun, adaletin ve haklılığın tanrısı olma niteliklerini kazanmıştır. Nanna/Sin'in ise gece karanlığı aydınlatarak ve bir göz gibi ortaya çıkararak sınırların koruyucusu olduğuna inanılmıştır⁹³.

Yazılı metinlerin dışında Mezopotamya'da göz sembolizminin yer aldığı diğerkaynaklar silindir mühürler ve yukarıda da bahsedilmiş olduğu gibi koruyucu olarak düşünölen göz şekilli muskalar ya da adak objeleridir. Mezopotamya sanatının en etkileyici eserlerinden biri, bölgede yaygın olarak keşfedilen silindir mühürlerdir. Bu mühürler arasında grafiksel olarak Mezopotamya inanç sistemini çeşitli göz sembolüyle betimleyen örnekler yer almaktadır. Mühürlerin tasarımları, onu yapanların fikirlerini yansıtır ve böylece yüzyıllar boyunca kültür ve inanç sisteminde ilah kavramını açığa çıkartırlar. Örneğin; bir silindir mühürde altı göz, ok ve yayla kabartılmış iki avcı resmedilmiştir. Seawright'ın belirttiğine göre, resmedilen bu altı göz, tanrıları temsil etmektedir ve bu sahnenin alt temasında her şeyi gören bu gözler avcılarını korumaktadır⁹⁴.

b. Mısır

Mısır medeniyetinin inancında göz sembolizminin yeri, diğerkaynaklardan çok daha farklı ve önemlidir. Bu toplumun teolojisinde gözün ilahi gücü ve yeri sadece her şeyi gören göz tanımlamasıyla açıklanamayacak kadar karmaşık ve özeldir. Günümüz insanı için yalnızca hikâyelerden ibaret olan, ancak eski toplumların tamamen gerçekliğini ve inancını yansıtan mitoloji, Mısır'daki göz sembolizminin bu denli önemli olmasının temel nedenidir. Horus ve Seth arasındaki çekişme, Ra'nın gözünün ortadan kaybolması, gözyaşıyla insanların yaradılışı ve bunun gibi bu toplumun inancını yansıtan bazı öyküler, gözün simgesel yapısını şekillendirerek neredeyse tüm ikonografilerde yer almasını sağlamıştır.

Mısır'da *ilahî göz* kavramı ya da gözün ilahî âlemdeki yeri oldukça kapsamlıdır ve öncelikle gökyüzünün en dikkat çeken iki gökismi olan güneş ve ayla ilişkilendirilmiştir.

90 Raffaele Petazzoni, *The All-Knowing God*, Methuen&Co. Ltd., London 1956, s. 77.

91 Petazzoni, *a.g.e.*, s. 77.

92 Seawright, *a.g.e.*, s. 28.

93 Seawright, *a.g.e.*, s. 29.

94 Seawright, *a.g.e.*, s. 45. Göz sembolünün Mezopotamya silindir mühürlerindeki diğertasvirleri için bkz. Seawright, *a.g.e.*

Mısır'da güneş tanrısı ve ay tanrısı kavramları, Mezopotamya'daki tanrı algısından oldukça farklıdır⁹⁵. Mısır'da güneş, günün zamanına göre bile farklı isimlerle anılabilen⁹⁶ ve genel anlamda Ra olarak tanımlanan tanrının gözle görülür sembolü olmuştur⁹⁷. Mısır mitolojisinde çeşitli yaradılış hikâyeleri mevcuttur ve bunlardan birinde zaman kavramının, Ra'nın güneş biçiminde ufukta belirdiğinde başladığı anlatılmaktadır⁹⁸. Ay ise Mısır inancında hallerine göre belirli isimlerle anılmış ve belirli ilahlarla bağdaştırılmıştır⁹⁹. Mısır'ın karmaşık ilahi yapısı içerisinde güneş ve ay, ya Ra'nın sağ ve sol gözü ya Horus'un sağ ve sol gözü ya da Ra'nın sağ gözü güneş, Horus'un sol gözü ay olarak temsil edilmektedir¹⁰⁰. Bunların dışında, Ra'nın kendisinden kaçan ve dişi bir tanrı olarak algılanan gözü ile ilgili hikâyeler de gözün Mısır inancındaki ilahi yerini desteklemektedir.

ba. Göz tanrıçası/Ra'nın Gözü

Mısır'ın önemli ilahi figürlerinden biri olan Göz tanrıçasının, MÖ. birinci binyılda önem kazanmaya başladığı mitolojik metinlerin tarihlendirmelerinden anlaşılmaktadır. Öteki tanrıları yarattığına inanılan Atum'un, Sanduka metinlerinde çocukları Shu ve Tefnut'u kaybettiğinden ve gözünü onları bulmaya gönderdiğinden bahsedilir¹⁰¹. Ancak Göz tanrıçası, ilk yaratıcı tanrı olarak bilinen ve güneşin batıdan kayboluşundaki temsili olan Atum'dan çok Ra'nın kızı olarak düşünülür ve "Tek Göz" tanrıça olarak tasarlanan güneş kursu ile ilişkilendirilir. Tek Göz tanrıçası ve güneş tanrısının kayıp çocuklarına dair pek çok farklı hikâye yer almaktadır. Bu hikâyelerden birinin devamında Shu ve Tefnut'un, Göz ile birlikte geri döndükleri zaman Göz'ün yerinde bir başka göz/güneş kursunun olduğu ve bu durumu kabullenmeyen Göz'ün dehşet saçtığı anlatılmaktadır¹⁰².

- 95 Mezopotamya tanrılarından güneş ve ay tanrılarının Numinous güçleri, tecelli etmeleri ve evrendeki rollerinin detayları için bkz. Dilek, *a.g.e.*, s.73-75. Mısır'da ay ve güneş gök cisimlerinin ve ilahi düzendeki yerlerinin detayı için bkz. Richard H. Wilkinson, *Eski Mısır'ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Mitoloji Yayınları, İstanbul 2016.
- 96 Ra: Güneş tanrısı, ışık, enerji ve yaşamın ana kaynağıdır. Atum/Atum-Ra: Atum ve Ra çoğu kez yaratıcının ezeli ve güneşli yanının temsilcisi olarak kabul edilir ve her akşam yaşlanarak batan güneştir. Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 178, Wilkinson, *a.g.e.*, s. 100. Ra- Horakhty doğudan yükselen muzaffer güneş çifte ufkun Ra-Horus'udur. Pinch, *a.g.e.*, vol. III, s. 237. Khepri: Güneş tanrısının genellikle pislik böceği şeklinde resmedilen gündoğumu hali ve Ra'nın dört ana şeklinden biridir. Pinch, *a.g.e.*, vol. III, s. 234; Budge, W., *Antik Mısır'da Ölüm Sonrası Yaşam ve Tanrılar*, çev. Şebnem Duran, Lilith Yayıncılık, İzmir 2018, s. 91.
- 97 Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 275. Uzmanlar, Ra'nın gözü için Tanrıçanın Gözü veya güneş gözü (güneş kursu) tanımını yaparak onu ay gözünden (ay kursu) ayırtmışlardır. Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 154.
- 98 Budge, *Antik Mısır'da Ölüm Sonrası Yaşam*, s. 101.
- 99 Mısır'da güneşten farklı olarak tarihsel zamanda ay tapınan bir güç olmamıştır. Ay, daha çok bağlantılı tanrı ve tanrıçaların simgesi ya da tezahürü olarak gösterilmiştir. Khonsu ve Thoth, yeni ay ve dolunay olarak ay ile bağdaştırılan önemli tanrılardır. Ancak, bu tanrıların dışında ayın ilişkilendirildiği en önemli tanrı Horus'tur ve ay, tanrısal şahin Horus'un sol gözü olarak kabul edilir.
- 100 Ulmer, a.g.m., s. 2-3; Elliott, *a.g.e.*, vol. I, s. 121.
- 101 "Atum bir keresinde beni ve kız kardeşim Tefnut'u aramak için Tek Gözünü gönderdi. Ben karanlıkta ışık tuttum ve göz beni buldu." Pinch, *a.g.e.*, vol. III, s. 109.
- 102 Bu versiyon Bremmer-Rhid Papirüsünde yer almaktadır. Hikâyenin sonunda öfkeli kızını yatıştırmak isteyen tanrı onu bir *uraeus* kobra yılanına dönüştürür ve onu alnına yerleştirir. Ulmer, a.g.m., s. 3; Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 109.

Uzaktaki tanrıça olarak bilinen Ra'nın gözü kimi zaman güneş tanrısının dişi hali olarak tasvir edilirken aynı zamanda Ra'nın kızı olarak da bilinir. Ra'nın kızı olarak bu göz özellikle Bastet, Mut, Hathor, Tefnut ve Sekhmet gibi pek çok önemli tanrıça ile ilişkilendirilmiştir¹⁰³.

Mısır'da göz sembolizminin diğeri bir olumlu bağlantısı ise, gözyaşı ile insanın yaradılışı arasındaki ilişkidir. Mısır dilinde *insanlar* ve *gözyaşı* kelimelerinin sesteş olması oldukça dikkat çekicidir. Pinch'in belirttiği gibi 1130 numaralı Sanduka Metinlerinde her şeyin efendisinin tanrıları kendi terinden ve insanları da gözyaşından yarattığı açıklanmıştır¹⁰⁴. Mısır edebiyatında teması tanrının gözyaşı ve insanın yaradılışı olan pek çok farklı hikâyeye rastlanmaktadır. Bu hikâyelerin bazıları Göz tanrıçasının öfkesinden dolayı üzülen yaratıcı tanrının gözyaşı döktüğünden ve insanların böyle olduğundan bahsederken diğeri, Shu ve Tefnut'un dönüşünden dolayı tanrının akıttığı mutluluk gözyaşının insanlığı yarattığını söyler¹⁰⁵. Bunların dışında yaratan için yazılan bir ilahide insanın iki kutsal gözden; güneşten ve aydan olduğundan bahsedilmektedir.

bb. Horus'un Gözü/Wedjat/Ay

Mısır'da göz sembolizminin pek çok ilahi yönünün bulunduğundan bahsedilmişti. Bunların en önemlilerinden biri, çoğu görsel sanatta yer alan, koruyucu özelliği olduğuna inanılan ve ay ile de bağdaştırılan¹⁰⁶ Horus'un sol gözüdür (*wedjat*). Mısır edebiyatında Horus'un sol gözünün Seth tarafından sakatlanması ve Thoth tarafından onarılmasına dair pek çok farklı anlatım yer almaktadır. Bu efsanelerde iyileştirilmiş ve bütün hale getirilmiş göz *wedjat* olarak tanımlanmaktadır. Bu göz tanrılara, kraliyet mensuplarına ve ölümlere sunulan adaklar dâhil ilahi düzenin her yönünü temsil etmektedir. Bu da Mısır'da kötülüklerden korunmak için kullanılan nesnelere arasında en önemlileri arasında yer almasını sağlamıştır¹⁰⁷. Sonuç olarak Horus'un gözüne yüklenen kutsallığın genel çerçevesi Seth ile arasındaki bitmeyen savaşı anlatan, iyi ve kötü dengesini açıklayan bu mitolojik hikâyeler sonucunda oluşmuştur.

103 Mısır tanrı geleneğinde önemli tanrı ve tanrıçaların çoklu kimlikleri olduğu görülmektedir. Bu ilahlar tekil bir kimlik sergilemenin yanı sıra birden fazla role sahiplerdi. Bu durum en çok güneş tanrısı Ra'da karşımıza çıkmaktadır. Ra bir nevi sıfat haline gelerek diğeri tanrıların ululuğunu artırarak işlev yelpazelerini genişletmekteydi. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 30. Bu konuyla bağlantılı olarak Pinch, bir tanrının rolünün çoğu kez çift ya da grup halinde saptanabileceğini belirterek Göz'ün Tefnut bağlantısını açıklamıştır ve Tefnut, Maat ile eşleştirmesinde yaratıcının hırçın ve uysal kızlarını temsil ettiğini öne sürmüştür. Pinch, *a.g.e.*, vol. III, s. 155. Bu noktada Mısır'da var olan düalizmdeki denge unsuru yine dikkat çekmektedir; Mısır'da güneş gözünün öfkesinin adalet ve gerçeği temsil eden Maat ile dengelenmediğinde dünyaya kaosun egemen olacağına inanılmıştır. Ra'nın gözünün eşleştirdiği tüm diğeri tanrılar için bkz. Pinch, *a.g.e.*, vol. III; Wilkinson, *a.g.e.*

104 Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 112.

105 Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 113.

106 Pinch'e göre Dolunay Osiris'in bütün bedenini ve oğlu Horus'un gözünü temsil etmektedir. Ay küçülürken Osiris'in bedeni ve Horus'un gözü de bölünür. Bu durumda kötülük üstün gelmiş gibi görünse de ay yeniden büyür ve iyi gücün iki simgesi yeniden bütünleşir. Bunun yanı sıra ay tutulması da Seth'in Horus'un gözünü yutması ve onu kusmak zorunda kalması olarak algılanır. Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 149. Burada yine Mısır'daki iyilik ve kötülük düalizminin dengesini gösteren işaretler yer almaktadır.

107 Ulmer, *a.g.m.*, s. 3; Elliott, *a.g.e.*, vol. I, s. 124; Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 200.

Horus'un gözü bir insan gözü ve kaşı ile bir şahinin bazı yüz özelliklerinin birleşimidir. Gözün altı bölümünden oluşan aritmetik olarak betimlenmiş bu sembolik şekil üzerine pek çok araştırma yapılmış ve resim yazısındaki standart şeklin tıp, ölçü birimleri ve diğer pek çok bilimsel alanda değeri olduğu ortaya koyulmuştur¹⁰⁸. Wedjat aynı zamanda pek çok Mısır ritüelinde hem şekilsel olarak hem de mitolojik gerçeklikle ilişkilendirilerek rahiplerin kullandığı ritüel sözlerde de yer almıştır. Bunların arasında Mısır'ın Ağız Açma törenleri de bulunmaktadır¹⁰⁹. “İçindeki çürüme sana dokunmayacak. Sana Horus'un Gözü'nü ve yüzün onunla doldu.”... Ağzını ve dişlerini yerlerine yerleştirdim. Selam sana Osiris. Horus'un Gözü ile ağzını açtım.”¹¹⁰ Cemaatle yapılan cenaze sunuları duasında da Horus'un Gözü'nün önemi göze çarpmaktadır. Burada yüz elliye yakın adak ve sunu görülmektedir. Rahip sözleriyle her bir nesneyi firavunun ruhu tarafından emilebilen ya da kullanılabilen ve ona ölümden sonraki yaşamda varlığını sürdürmesi için yardımcı olan, yaşam veren Horus'un gözüne dönüştürdü¹¹¹. Cenaze Töreni duasının 37. ve 62. günlerinde de Horus'un gözlerinden bahsedilmektedir¹¹².

c. İsrail

Eski Ahit'te göz kelimesi için kullanılan İbranice *ayin* terimi pek çok olumlu değere hitap etmektedir¹¹³. İsrail halkının dini inancında Tanrı'nın fiziksel tasviri, çok tanrılı dinlerde tapınılan putları anımsattığı ve tek Tanrı'nın gizemini ya da kutsiyetini bozabileceği için yasaklanmıştır. “Kendin için oyma put, yukarda göklerde olanın, yahut aşağıda yerde olanın, yahut yerin altında sulara olanın hiç suretini yapmayacaksın.”¹¹⁴ Bundan dolayı Eski Ahit'te ilahi göz sembolizminin yalnızca mecazi yansımaları görülmektedir. Eski Ahit'te yer alan göz sembolizminin olumlu yansımaları, genel çerçevede her şeyi gören, adaleti simgeleyen, bilginin, gerçekliğin, doğruluğun, ahlaki değerlendirmenin, iletişimin, kavrama yetisinin ve anlamının ilahi gücüdür. Bahsedilen bu anlamlar, ilahi göz ile bağlantılı olan metaforik yaklaşımları gösterir.

108 Detaylı bilgi için bkz. Christian Irigaray, “The Eye of Horus: An Initiation into Pharaonic Wisdom” https://www.academia.edu/33249747/The_Eye_of_Horus_An_Initiation_into_Pharaonic_Wisdom_Parts_I-III, 2017, s. 1-20.

109 Hanedanlıklar döneminde bu tören firavunun heykeline uygulanırdı. Heykelin dudaklarının üzerine *peskef* denilen bir aletin konmasıyla gerçekleştirilirdi. Bundaki amaç, ölü firavunun ağzını saran sargıların kesileceğine ve ağzının açılarak serbest kalacağına inanılmasıydı. Daha sonraki dönemlerde ise Ağız Açma Ritüelleri çok daha geniş kapsamlı yapılmaya başlanmıştır. Wallis Budge, *Antik Mısır Edebiyatı*, çev. Selin Albayrak, Atlantis Yayınevi, İzmir 2016.

110 Budge, *Antik Mısır Edebiyatı*, s. 30-31.

111 Budge, *Antik Mısır Edebiyatı*, s. 33.

112 37. Gün: “Beyaz ve Siyah, Horus'un iki Gözü'nün sahibi oldun ve onlar senin yüzünde olduklarında yüzünü aydınlatırlar.” 62. Gün: *Onu sahip olduğun bir ruh (Khu) yap ve kendi bedeninin efendisi olmasını sağla, gözlerini aç, bütün ruhların onu görmesini ve onun adını duymasını sağla. Bak işte, Horus'un gözü sana getirildi, çünkü o senin huzurunda olabilsin diye senin için ele geçirildi.*” Budge, *Antik Mısır Edebiyatı*, s. 34.

113 *Ayin* kelimesi, hem göz hem iyi hem de kaynak anlamlarına tekabül etmektedir. Ulmer, a.g.m., s. 6., Elliott, Eski Ahit'te yaklaşık 886 kez göz kelimesinin geçtiğini belirtmiştir. Elliott, *a.g.e.*, vol. III, s. 14.

114 Çıkış 20:4.

“Şerirleri ve iyileri gözeterek, RABBİN gözleri her yeredir.”¹¹⁵ “Çünkü RABBİN gözleri, yürekleri kendisi ile bütün olanlar uğrunda kuvvetli olduğunu göstermek için bütün yeryüzünde fırlanır.”¹¹⁶ “Fakat RAB Samuele dedi: Onun görünüşüne ve boyunun uzunluğuna bakma; çünkü onu reddettim; çünkü RAB insanın gördüğü gibi görmez; çünkü insan yüze bakar, fakat RAB yüreğe bakar.”¹¹⁷ “Eğiteceğim seni, gideceğin yolu göstereceğim, öğüt vereceğim sana, gözüm sendedir.”¹¹⁸ “Çünkü küçük işler gününü kim hor görür? Çünkü şakulü Zerubbabelin elinde görerek bu yediler sevinecekler; onlar RABBİN gözleridir; o gözler ki, bütün yeryüzünde gezinmektedirler.”¹¹⁹ RABBİN gözleri doğru kişilerin üzerindedir; kulakları onların yakarışına açıktır.”¹²⁰ “Ama RABBİN gözü kendisinden korkanların, Sevgisine umut bağlayanların üzerindedir.”¹²¹ “Çünkü insanın yolları RABBİN gözü önündedir; ve onun bütün yollarını tartar.”¹²² RABBİN gözleri bilgiyi korur; fakat hain adamın sözlerini alt üst eder¹²³.

Eski Ahit'te yer alan bu alıntılardan da net bir şekilde anlaşıldığı üzere, İsrail halkının inandığı bu dinde İlah ile bağlantılı simgesel göz her şeyi bilen, gören, anlayan, yargılayan anlamlarını içermektedir. Tanrı'ya ait ayrı bir göz kavramından ya da tanrıyı simgeleyen herhangi bir tecelliden bahsedilmez. Bu bağlamda göz kelimesinin sadece metaforik kullanımları ön plana çıkmıştır.

Sonuç

Düalizm olgusunun Eski Yakınoğu toplumlarında göz sembolizmine yansımaları incelendiği zaman bu üç toplumda da kem göz ve ilahi göz olmak üzere ikili sembolik göz inancının varlığı ortaya çıkmıştır. Her toplumun kendisine ait inancı, kültürü, evren algısı ve dünya görüşü olmasından ötürü, düalist göz sembolizmine yaklaşımları da bazı noktalarda benzerlik gösterirken bazılarında farklılaşmıştır. Antik Mezopotamya ve İsrail toplumlarında düalizmin dini etkisinin net bir şekilde hissedildiği tespit edilirken bu durum Antik Mısır toplumunda oldukça farklıdır. Bu toplumdaki inanç sistemi ve yaşam tarzı bir bütünlük ve denge içerisinde kendisini göstermektedir. Düalist yaklaşımda ele alındığında bu antik uygarlıkta iyi ve kötünün harmonisi dikkat çekmektedir.

Antik Mezopotamya toplumlarının dini inançlarının gerektirdiği belirli normlar, bölgede yaşayan insanların hayat tarzlarını ve evren algılarını da net çizgilerle ayırmıştır. İnançları

115 Süleymanın Meselleri 16: 4.

116 2. Tarihler 16:9.

117 1. Samuel 16:7.

118 Mezmurlar 32:8.

119 Zekerya 4: 10.

120 Mezmurlar 34: 15.

121 Mezmurlar 33: 18.

122 Süleymanın Meselleri 5:21.

123 Süleymanın Meselleri 21:12.

gereği iyi ve kötünün dengesini kuramayan bu toplum, evreni oluşturan düalizm gerçekliğini yaşamlarının merkezi haline getirmiştir. Göz sembolizmi açısından değerlendirildiğinde, Mezopotamya toplumunun bu sembolik değere yaklaşımının daha çok olumsuz etkilere odaklanarak yine çift yönlü olduğu anlaşılmaktadır.

Antik Mezopotamya toprakları, çoğu uzmana göre kem göz inancının başladığı ve çevre bölgelere yayıldığı yerdur. Bölgenin ilk yerleşen halkı olduğuna inanılan Sumerlerin bu inancı başlattığı, yaşattığı ve genişlettiği yazılı belgelerden ve arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. Mezopotamya toplumlarına göre, kem gözün en bilinen kaynağı her türlü kötülüğe sebep olan, gök tanrısı AN'ın yarattığı demonlardır. İnançları doğrultusunda kem göz, her türlü hastalık, kıtlık, felaket ve bunun gibi insan yaşamını ve geçimini etkileyen hasarlara sebep olmuştur. Mezopotamyalılar kem gözden kurtulmak için büyü, dua, ritüel ve en yaygın olarak göz şeklinde tasarlanmış muskalar kullanmışlardır.

Göz sembolizminin olumsuz yönünün baskın olduğu Antik Mezopotamya toplumlarında yaygın olmamakla birlikte tanrılarla ilişkilendirilen bir göz kavramından da bahsetmek mümkündür. Her şeyi gören ve adalet sağlayan göz kavramının daha çok gök tanrısı AN, ay tanrısı NANNA/Sin güneş tanrısı UTU/Şamaş gibi gökyüzü tanrıları ve panteonun en önemli tanrılarında ENLİL ve Babil döneminin baş tanrısı Marduk ile de ilişkilendirildiği görülmüştür.

Mezopotamya toplumundan farklı bir evren algısına sahip olan Mısırlılar yaşamın daha çok olumlu yönüne odaklanmışlar ve tüm düalist yaklaşımları bir harmoni içerisinde değerlendirmişlerdir. Bu bağlamda göz sembolizminin de daha çok koruyucu tarafını vurgulamışlardır. Buna rağmen bu toplumda kem göz inancının varlığı, özellikle mitolojik hikâyelerinden ve ikonografilerinden anlaşılmaktadır. Horus mitleri ve *wedjat* gözün muska olarak kullanılması, bu inancın varlığının en net kanıtlarındandır. Mısırlılar da Mezopotamyalılar gibi kem gözün sağlığa, aile birliğine ve özellikle çocuklara zarar verebilen bir tehdit olduğunu düşünmüşler ve aynı şekilde bu kötü güçten kurtulmak için dualar, büyüler ve muskalar kullanmışlardır. Bu toplumda kem göz algısının Mezopotamya'dakinden farklı, insanların da kem gözlerinden dolayı hasar yaratabildiklerine inanmalarıdır.

Koruyucu göz kavramının ve gözün ilahi dünya ile olan ilişkisinin en net olarak görüldüğü Antik Yakınoğu uygarlığı Mısır'dır. Öncelikle gökyüzünün en belirgin gök cisimleri olan güneş ve ay ile ilişkilendirilen göz, koruyucu niteliğini pek çok farklı versiyonu bulunan çeşitli mitolojik hikâyelerden kazanmıştır. Mısır edebiyatında Ra'nın gözü ve kızı olan Göz tanrıçasının kaçıışı ve geri dönüşü, yaratıcı tanrının gözyaşları ile insanoğlunu yaratması, Horus'un gözünün Seth tarafından yaralanması gibi pek çok göz ile ilgili anlatı yer almaktadır. Bu hikâyelerin ortaya çıkış nedenleri ve dünyevi yaşamla bağlantıları, gözün Mısır toplumundaki koruyucu rolünü ve önemini ortaya koymuştur.

Tek tanrılı inanca geçtikten sonraki döneminin ele alındığı İsrail halkının düalizmin dini boyutuna yaklaşımında Mezopotamya'dakine benzer net ayrımlar dikkat çekmektedir. İsrail halkının dini inancı, Yahve'nin tek tanrı olarak kabul edilmesiyle başlar ve tüm dini gelişmeler öğretilerle birlikte Eski Ahit'te toplanır. Eski Ahit'te iyi ve kötü arasındaki düalizmden bahsederken iyilik açısından tek, kötülük açısından ise iki boyutlu bir kötülüğe değinmek mümkündür. İyilik kesin ve kati bir şekilde Tanrı'dan gelir. Kötülük ise RABBİN belirli sebeplerle yarattığı şeytan ve insanın doğuştan içinde yer alan kötü düşüncelerdir.

Bu dinin kutsal değerlerinden dolayı herhangi bir görsel betimlemeye izin verilmediği için göz sembolizmine dair tüm çıkarımlar en temel yazılı kaynak olan Eski Ahit'ten yapılmıştır. Bu kutsal kitapta gözün simgesel özelliklerini kapsayan olumlu ve olumsuz pek çok referans yer almaktadır. Öncelikle bu inançta kem göz kavramının insanların fesatlık ve kıskançlık gibi kötü duygularından kaynaklandığına dair kanıtlar yer almaktadır. Bu kutsal kitapta göze yüklenen olumlu sembolik özellikler metaforik şekilde kullanılmıştır. Bunların arasında ilk sırada Tanrı'nın gözü olarak her şeyi gören, bilen ve adaleti temsil eden ilahi göz sembolizmi yer almaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Akalın, K.H., "Yahve ve Kenan Tanrıları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV/1 (2012), s. 85-103.
- Alter, R., *Genesis: Translation and Commentary*, W. W. Norton, New York 1996.
- Aydın, F., "Bir Sessizliğin ya da Yhvh'nin Tarihi (YHVV'nin Telaffuz Edilmeme Olgusu Uzerine Bir Araştırma)", *Usul*, sayı 2 (2004), s. 103-128.
- Bianchi, U., "Dualism", ed. M. Eliade, *The Encyclopedia of Religion*, IV, Macmillan Publishing Company, New York 1987, 506-512.
- Black J.- A. Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü. Tanrılar İritler Semboller*, Köprü Kitapları, İstanbul 2017.
- Borghouts, J. F., "The Evil Eye of Apopis", *The Journal of Egyptian Archaeology*, vol. 59 (1973), s. 114-150.
- Bottéro, J. - S. N. Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, çev. Alp Tümertekin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Budge, W., *From Fetish to God in Ancient Egypt*, Oxford University Press, London 1934.

- _____, *Amulets and Superstitions, with 22 plates and 300 Text Illustrations*, New York 1978.
- _____, *Antik Mısır Edebiyatı*, çev. Selin Albayrak, Atlantis Yayınevi, İzmir 2016.
- _____, *Antik Mısır'da Ölüm Sonrası Yaşam ve Tanrılar* çev. Şebnem Duran, Lilith Yayıncılık, İzmir 2018.
- Demirci, K., *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak, Ayışığı* Kitapları, İstanbul 2013.
- Dilek, Y., *Eski Mezopotamya Dini Ritüelleri ve Kullanılan Objeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2019.
- Durie, L. *Dualism in Jewish Apocalyptic and Persian Religion*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Stellenbosch University, 2012.
- Durkheim, E., *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, Ataç Yayınları, İstanbul 2005.
- Eliade, M., *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, çev. Mehmet Emin Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- _____, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2014.
- Elliott, J. H., *Beware the Evil Eye the Evil Eye in the Bible and the Ancient World, Vol 1: Introduction, Mesopotamia and Egypt*, Wipf and Stock Publishers, Oregon 2015.
- _____, *Beware the Evil Eye the Evil Eye in the Bible and the Ancient World, Vol 3: The Bible and Related Sources*, Wipf and Stock Publishers, Oregon 2016.
- _____, *The Evil Eye with modifications in The Ancient Mediterranean Social World: A Sourcebook*, ed. Zeba Crook, Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids 2016.
- Elworthy, F. T., *The Evil Eye an Account of This Ancient Widespread Superstition*, Murray, London 1895.
- Evans M. J., “The Middle Assyrian Period”, *Beyond Babylon: Art, Trade and Diplomacy in the Second Millenium B.C.*, ed. Joan Aruz, Kim Benzel, Jean M. Evans, The Metropolitan Museum of Art, New York Yale University Press, New Haven and London 2008.
- Fohrer, G., *History of Israelite Religion*. S.P.C.K, London 1973.
- Ford, J. N., “Ninety-Nine by the Evil eye and One from Natural Causes”, *KTU2 1.96 in its Near Eastern Context*, *Ugarit-Forschungen*, sayı 30 (1998), s. 201-278.
- Frankfort, H., *Ancient Egyptian Religion*, Columbia University Press, New York 1948.
- _____, *Kingship and the Gods*, The University of Chicago Press, Chicago 1978.
- Frazer, J. G., *The Golden Bough: A Study of Magic and Religion*, vol. I, Second Edition, Macmillan and Co. Ltd, London 1900.
- Gershman, B., “The economic origins of the evil eye belief”, *Journal of Economic Behaviour and Organization*, sayı 110 (2015), s. 119-144, <https://doi.org/10.1016/j.jebo.12.002>.
- Ginzburg, L., *The Legends of the Jews*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1913.
- Goff, B. L., *Symbols of Prehistoric Mesopotamia*, Yale University Press, New Haven and London 1963.
- Heidel, A., *Enüma Eliş Babil Yaratılış Destanı*, çev. İsmet Birkan, Ayraç Yayınevi, Ankara 2000.
- Hornung, E., *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.
- Irigaray, C., “The Eye of Horus: An Initiation into Pharaonic Wisdom”, https://www.academia.edu/33249747/The_Eye_of_Horus_An_Initiation_into_Pharaonic_Wisdom_Parts_I-III, 2017, s. 1-20.
- Işık, H., “Kitab-ı Mukaddes ve Kur’an’a Göre Şeytan”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, sayı 13 (2018), s. 35-74.
- Jacobsen, T., *Karanlığın Hazineleri*, çev. Sibel Erduman, Paris Yayınları, İstanbul 2017.

- Kotze, Z., “A Case of the Evil Eye in Genesis 16:4-5: A Social-Scientific Serspective”, *HTS Teologiese Studies/ Theological Studies*, 73 (3), s. 1-6.
- Kramer, S. N., *Sumer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- Limmer A. S., *The Social Functions and Ritual Significance of Jewelry in the Iron age II Southern Levant*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Arizona, Arizona 2007.
- Lurker, M., *The Gods and Symbols of Ancient Egypt*, Thames and Hudson, London 1980.
- Otto, R., *Kutsal'a Dair*, Altıkırkbeş Yayınları, İstanbul 2014.
- Petazzoni, R., *The All-Knowing God*, Methuen&Co. Ltd., London 1956.
- Pinch, G., *Magic in Ancient Egypt*, University of Texas Press, Austin 1994.
- _____, *Mısır Mitolojisi*, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul 2019.
- Seawright, H. L., *The symbolism of the eye in Mesopotamia and Israel*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Laurier University, Ontario 1988.
- Tevrat*, Dorlion Yayınları, Ankara 2018.
- Thomsen, M. Louise. “The Evil Eye in Mesopotamia”, *Journal of Near Eastern Studies*, LI/1, The University of Chicago Press, 1992, s. 19-32.
- Ulmer, R., *The Evil Eye in the Bible and in Rabbinic Literature*, Ktav Publishing, Hoboken, NJ 1994.
- _____, “The Divine Eye in Ancient Egypt and in the Midrashic Interpretation of Formative Judaism”, *Journal of Religion & Society*, vol. 5, 2003, s. 1-17.
- Wasserman, N., “Seeing Eye to Eye: Concerning Two Incantations Against Lamashtu's Evil Eye”, *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 1995, s. 61-70.
- Watterson, B., *The Gods of Ancient Egypt*, Batsford Ltd, London 1984.
- Wilkinson, R. H., *Eski Mısır'ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Mitoloji Yayınları, İstanbul 2016.